ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Факультет фармації, психології та менеджменту
Кафедра психології

Кваліфікаційна робота магістра
на тему

«ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ТА НАЛЕЖНЕ ВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИКИ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ»

Виконала: здобувач 2 року навчання
групи Пз2406
другого (магістерського) рівня освіти
спеціальності 053 «Психологія»
Гревцова Радмила Юріївна

Науковий керівник: Кучеренко Єгор Валерійович,
кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології факультету фармації, психології та менеджменту ПВНЗ «Київський медичний університет»
Рецензент: Ніколаєв Леонід Олегович,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. Теоретико-психологічний аналіз чинників посттравматичного зростання в умовах війни	8
1.1. Психологічний зміст посттравматичного зростання	8
1.2. Верховенство права як правове поняття та психологічний конструкт безпеки особистості й суспільства	24
1.3. Належне врядування як правове поняття та психологічний конструкт відновлення агентності особистості й суспільства.	27
РОЗДІЛ ІІ. Емпіричне дослідження психолого-правових модераторів та інгібіторів посттравматичного зростання українського суспільства в умовах воєнного стану та відбудови України	34
2.1. Організація дослідження та опис дослідницького інструментарію	34
2.2. Психологічні особливості правосвідомості вразливих категорій та професійних груп в умовах війни та відбудови України	40
РОЗДІЛ ІІІ. Фасилітація посттравматичного зростання українського суспільства за допомогою верховенства права та належного врядування	59
3.1. Обговорення результатів емпіричного дослідження в контексті фасилітації посттравматичного зростання українського суспільства за допомогою верховенства права та належного врядування	59
3.2. Напрями психолого-правового забезпечення посттравматичного зростання українського суспільства	62
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76
ДОДАТКИ	86

ВСТУП

Актуальність теми магістерського дослідження зумовлюється безпрецедентними викликами у сфері психічного здоров'я, з якими зіткнулося українське суспільство внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. В умовах війни виникла нагальна необхідність у з'ясуванні взаємозв'язку між психічним здоров'ям особистості й благополуччям суспільства та правом і публічним адмініструванням, а також в дослідженні можливостей «терапевтичної юриспруденції» (Д. Векслер, 2008) [1] і належного врядування для фасилітації психологічній адаптації особистості та суспільства. Є підстави вважати, що верховенство права та якість врядування мають розглядатися не лише як політико-правові категорії, а й як психологічні конструкти і ключові чинники резильєнтності та посттравматичного зростання. Це актуалізувало потребу в комплексному дослідженні впливу належного врядування на посттравматичне зростання особистості та українського суспільства.

Об'єктом магістерського дослідження є посттравматичне зростання українського суспільства. **Предметом** дослідження є вплив верховенства права та належного врядування на посттравматичне зростання українського суспільства в умовах російсько-української війни та відбудови України.

Метою дослідження є визначення психологічного змісту посттраматичного зростання, впливу верховенства права та належного врядування на посттравматичне зростання українського суспільства та напрямів фасилітації такого зростання в умовах російсько-української війни та відбудови України.

Для досягнення окресленої мети дослідження визначені наступні **завдання**:

- здійснити концептуалізацію поняття «посттравматичного зростання суспільства»;

- визначити ознаки, чинники (модератори) та бар'єри (інгібітори) посттравматичного зростання суспільства;
- дослідити верховенство права як правове поняття та психологічний конструкт безпеки особистості й суспільства;
- дослідити належне врядування як правове поняття та психологічний конструкт відновлення агентності особистості й суспільства;
- емпірично дослідити психолого-правові модератори та інгібітори посттравматичного зростання українського суспільства в умовах воєнного стану та відбудови України;
- емпірично дослідити психологічні особливості правосвідомості вразливих категорій та професійних груп в умовах війни та відбудови України;
- визначити напрями психолого-правового забезпечення посттравматичного зростання українського суспільства.

Для вирішення поставлених завдань було використано такі **методи та інструменти дослідження**:

- загальнотеоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення;
- міждисциплінарні методи: контент-аналіз;
- спеціальні методи правових досліджень: юридико-технічний метод та метод правового моделювання;
- емпіричні методи:
    - кількісні методи – опитування (анкетування):
        - авторська анкета для військовослужбовців і ветеранів;
        - авторська анкета для адвокатів;
        - авторська анкета для лікарів.
    - якісні методи: глибинні інтерв'ю.
- інтерпретаційні методи: структурні та функціональні методи.

Загальна кількість респондентів становила 114 осіб. Зокрема, було опитано (проанкетовано) 109 осіб, з яких: 81 особа – лікар, 20 осіб – адвокати, 8

осіб – військовослужбовці та ветерани. Також було проведено глибинні інтерв'ю з 5 особами, з яких 1 є ветераном, 2 - лікарями і 2 - представниками пацієнтської спільноти. **Цільові вибірки** формувалися виходячи з приналежності до вразливих категорій та професійних груп.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали концепції посттравматичного зростання (Д. Бонанно, Р. Тедескі, Л. Калхун, С. Джозеф, Т. Титаренко, В. Климчук, П. Горностай, О. Кокун та ін.); особистісної й колективної агентності (А. Бандура), «вивченої безпорадності» (М. Селігман), «інституційної зради» та інституційної мужності (Дж. Фрейд та ін.), «терапевтичної юриспруденції» (Д. Векслер), «процедурної справедливості» (Т. Тайлер), теорія «базових припущень» (Р. Янофф-Бульман), теорія прив'язаності та концепти «фігури прив'язаності» й «безпечної бази» (Дж. Боулбі, П. Маріс), середовища, що утримує (Д. Віннікот) та інші. Дослідження також грунтується на юридичних доктринах і концепціях, зокрема і тих, що відображені у законодавчих актах чи інших нормативних або політичних документах (верховенство права, належне врядування тощо).

Наукова новина дослідження. Представлена магістерська робота є першим в Україні **комплексним міждисциплінарним дослідженням**, що інтегрує напрацювання психології травми і посттравматичного зростання, теорії права та публічного адміністрування для розроблення концептуальних засад посттравматичного зростання українського суспільства за допомогою верховенства права і належного врядування в умовах екзистенційної війни та відбудови України.

У дослідженні *вперше*:

- концептуалізовано посттравматичне зростання суспільства шляхом екстраполяції моделі посттравматичного зростання особистості з урахуванням специфіки суспільства як складного соціального організму;

- систематизовано та ґрунтовно розкрито ознаки, чинники (модератори) та бар'єри (інгібітори) посттравматичного зростання суспільства під час війни та відбудови;
- досліджено верховенство права як психологічний конструкт безпеки особистості й суспільства;
- досліджено належне врядування як психологічний конструкт відновлення агентності особистості й суспільства;
- обґрунтовано, що верховенство права та належне врядування є чинниками посттравматичного зростання суспільства;
- емпірично досліджено психолого-правові модератори та інгібітори посттравматичного зростання українського суспільства в умовах російсько-української війни та відбудови України;
- розглянуто концепт «інституційної мужності» (здатності системи визнавати та виправляти свої помилки) (Дж. Фрейд, С. Гарсі, 2022) [2] в українському психолого-правовому контексті й емпірично доведено суспільний запит на «інституційну мужність», яка має стати ключовим чинником посттравматичного зростання українського суспільства;
- емпірично досліджено психологічні особливості правосвідомості вразливих категорій та професійних груп в контексті посттравматичного зростання суспільства в умовах війни та відбудови України;
- визначено напрями психолого-правового забезпечення посттравматичного зростання українського суспільства.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в формуванні, поглибленні й розширенні наукових уявлень про:

- посттравматичне зростання суспільства, його ознаки, модератори та інгібітори;
- можливість і доцільність розгляду права та належного врядування не тільки як політико-правових категорій, а й як психологічних конструктів;

- «психотерапевтичну функцію» права та належного врядування, зокрема, в умовах війни та відбудови України;
- психологічні особливості правосвідомості вразливих категорій та професійних груп в умовах війни та відбудови України.

Практичне значення результатів дослідження. Результати дослідження можуть бути застосовані:

- у психологічній роботі: для психологічного консультування і психотерапії осіб з досвідом психотравматизації;
- у соціальній роботі: для адвокації прав осіб з досвідом психотравматизації;
- у публічному адмініструванні: для розроблення інклюзивних, травма-інформованих державних політик, процедур і підходів;
- у праві: для розроблення інклюзивних, травма-інформованих нормативно-правових актів;
- у процесі підвищення професійної кваліфікації (професійного розвитку фахівців): для просвіти професійних груп;
- у навчальному процесі: для викладання освітніх компонентів «Психологія травми і посттравматичного зростання», «Соціальна психологія», «Юридична психологія» тощо.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати дослідження були представлені в межах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Клінічна та вікова психологія в епоху лімінальних змін» 29 січня 2026 року.

Структура та обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальна кількість сторінок - 94.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1. Психологічний зміст посттравматичного зростання.

Повномасштабна війна, розв'язана російською федерацією проти України, стала екзистенційною психотравматичною подією як для громадян України, так і для усього українського суспільства.

Українцям довелося стикнутися з реаліями війни, які виходили за межі наявного досвіду і навіть уявлення переважної більшості громадян: інтенсивними бойовими діями; загибеллю українських захисників і цивільних; катуваннями, зґвалтуваннями та іншими воєнними злочинами, вчиненими російськими агресорами на тимчасово окупованих територіях. Систематичні обстріли житлових кварталів - навіть тих міст, що розташовані далеко від фронту, - та цілеспрямоване руйнування ворогом цивільної інфраструктури спричинили серйозні проблеми з електро- і водопостачанням та опаленням. Чимало українців втрачало або залишало свої домівки, виїжджаючи у більш безпечні місця (часто - заради порятунку дітей) або за кордон, де перед ними поставали численні соціальні, побутові та інші виклики.

Після нечуваного «єднання навколо прапора» (Дж. Мюллер) [3, с. 20], яке спостерігалося на початку повномасштабної війни і охоплювало державних діячів і волонтерів, захисників України і цивільних осіб, тих, хто залишився в України, і тих, хто опинився за кордоном, почала спостерігатися неминуча фрагментація суспільства за принципом ступеня безпеки, глибини страждань, залученості до опору тощо. Загострилися і внутрішньодержавні проблеми, які, попри реформаторські зусилля, не були повністю вирішені: недостатня спроможність багатьох інституцій, корупція, складність ведення бізнесу тощо.

Іноземні держави та інститути громадянського суспільства, здебільшого підтримуючи Україну, далеко не завжди виявлялися достатньо рішучими у наданні допомоги. Міжнародні організації, зокрема ООН, не змогли запобігти, а пізніше - ефективно протидіяти російській агресії та геноцидальним практикам. Зміни на політичному ландшафті провідних західних демократій теж не завжди були сприятливими для збереження світового порядку, де поважалися сила права, а не право сили, суверенітет та територіальна цілісність великих і малих держав та гідність людини і її основоположні права.

У багатьох руйнувалися «базові припущення» про світ, які виокремила Р. Янофф-Бульман (1992) [4, с. 5]: світ вже не здавався відносно безпечним і гарним місцем, життя в якому має беззаперечний сенс, а оцінка здатності впливати на своє життя невпинно знижувалася.

Усе це спричинило появу широкого спектру травматичних проявів – від гострих і хронічних до комплексних травм, від бойових психотравм до вторинних травм (наприклад, вікарних травм). Травматизується й українське суспільство в цілому.

Власне, повномасштабна війна посилила травматичний вплив, який був спричинений російською збройною агресією, розпочатою у 2014 році, а також активізувала попередні колективні травми: ігнорування тогочасною владою історичного вибору українців у 2013 році й Майдан; травми, заподіяні Другою світовою війною, репресіями, Голодомором та іншими психотравматичними подіями XX і попередніх століть.

В умовах тривалого травматичного впливу російсько-української війни критично важливим є аналіз траєкторій реагування на нього з боку індивідів, груп та українського суспільства в цілому. Запроваджуючи концепт «траєкторій функціонування» [5, с. 101-102], Дж. Бонанно (2004) виокремлює, зокрема, психопатологічні вектори (хронічні та відстрочені порушення) та траєкторію

резильєнтності [5, с. 102]. Як окрему адаптивну траєкторію дослідники розглядають посттравматичне зростання.

Так, Р. Тедескі, Л. Калхун (2004), які запровадили в науковий обіг поняття «посттравматичне зростання» (ПТЗ), визначають його як «позитивні зміни, які настали у результаті боротьби із життєвими кризами з високим рівнем виклику» [6, с. 1]. При цьому посттравматичне зростання розглядається не як повернення до попереднього стану, а як висхідний розвиток травмованої особистості. С. Джозеф (2012) пропонує влучну метафору, порівнюючи травматичну подію з розбитою коштовною вазою, а посттравматичне зростання - з кольоровою мозаїкою, яку можна скласти з друзків, замість спроб склеїти вазу [7, с. 817]. Важливо і те, що, як відзначають А. Логан, С. Берман, Р. Скотт та інші (2021), аналізуючи дослідження щодо ПТЗ, такі дослідження «акцентують увагу як на процесі, так і на результатах, пов'яних зі зростанням» [8, с. 4].

Дослідники виокремили п'ять складників ПТЗ особистості: глибше цінування життя; усвідомлені зміни у власному «Я»; оновлене розуміння стосунків з іншими; змінена життєва філософія; та усвідомлення нових можливостей (Р. Тедескі, Л. Калхун, 1996, 2004) [6, с. 6; 9, с. 459-460]. В Україні проблематика адаптивних стратегій в умовах травматичних подій, зокрема і посттравматичного зростання, набула особливої актуальності починаючи з 2014 року. У фокусі уваги опинилися особливості посттравматичного зростання учасників бойових дій, які розглядалися, зокрема, крізь призму показників ПТЗ (М. Рева, Т. Тітова, 2024) [10].

У монографії Т. Титаренко «Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя» (2020) також значне місце відведене аналізу «посттравматичного життєтворення» і «життєвим ландшафтам» учасників бойових дій. Як вбачається з результатів проведеного авторкою дослідження, його учасники обирають ландшафти, які свідчать про посттравматичне зростання їх як особистостей або ж мають для нього потенціал

– зокрема, у разі належного соціально-психологічного супроводу (ландшафти служіння, самореалізації, прагматичний, екзистенційний, комунікативний) [11, с. 40-50].

О. Кокун, Н. Лозінська , І Пішко та В. Олійник (2025) звертають увагу, зокрема, на «необхідність врахування під час реабілітаційних заходів соціокультурного контексту та особливостей травмівних переживань» військовослужбовців з різним бойовим досвідом [12, с. 86].

Завершуючи свою монографію, присвячену психології посттравматичного зростання, В.О. Климчук, прокладає місток від посттравматичного зростання особистості до посттравматичного зростання суспільства, відзначаючи, що обидва види зростання потребують соціально-психологічного супроводу (фасилітації) – «підтримки досвіду позитивних змін, які виникають у результаті переживання травм особистістю та суспільством» [13, с. 111].

Що ж розуміється під посттравматичним зростанням суспільства?

Концепт *посттравматичного зростання суспільства* є набагато більш новим, ніж поняття ПТЗ особистості. Так само, як і ПТЗ особистості, ПТЗ суспільства передбачає зростання після травми – у цьому разі колективної, – яке відбувається через позитивні зміни суспільства.

У зарубіжній літературі зустрічаються дослідження, які оперують терміном «посттравматичне зростання суспільства» *(“societal post-traumatic growth”*) [14], однак перевага віддається терміну «колективне посттравматичне зростання» *(“collective post-traumatic growth”)* [14]. Є підстави вважати, що такий вибір терміну зумовлюється тим, що наразі більш дослідженими є ПТЗ певних груп, зокрема груп, які зазнають вторинної травматизації, – наприклад, військових підрозділів (травма свідка) або колективів медичних працівників (вікарна травма) [15]. Проте досліджуються й інші групи – наприклад, громадяни Іспанії (студенти та їхні родичі) після терористичної атаки 11 березня 2004 року в Мадриді [16];

доросле населення Ізраїлю після терористичної атаки ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 року [17] тощо.

Водночас, травматичних подій такого масштабу і такої інтенсивності та тривалості впливу на все населення країни, як російсько-українська війна, світова спільнота не знала з часів Другої світової війни. Тож вживання терміну «посттравматичне зростання суспільства» стосовно українського суспільства і концептуалізація цього поняття видаються цілком виправданими.

Як неодноразово відзначалося дослідниками, посттравматичне зростання суспільства є результатом подолання травматичного впливу, який П. Штомпка (2000) називає «шоком для культурної тканини суспільства» [18].

Якими ж є ознаки та чинники посттравматичного зростання суспільства? Якими є його бар'єри, або, мовою медицини і психології, інгібітори?

Спробуємо екстраполювати модель Р. Тедескі і Л. Калхуна на ПТЗ суспільства, розглядаючи його в універсальному вимірі з цілком зрозумілим акцентом на український контекст. Водночас, приступаючи до цього, відзначимо, що модель Р. Тедескі і Л. Калхуна є нелінійною, і в опитувальнику PTGI (Post-Traumatic Growth Inventory), який містить 21 твердження, багато пунктів описують саме процеси (чинники), які водночас є і результатами (ознаками) ПТЗ [9, с. 466]. Це підтверджують і самі автори моделі, зазначаючи у своїй праці «Посттравматичне зростання: концептуальні засади та емпіричні докази», що вважають ПТЗ і процесом, і результатом (Р. Тедескі і Л. Калхун, 2004) [6, с. 12]. Тим не менш, видається доцільним умовно розмежувати ознаки та чинники ПТЗ, що сприятиме більш глибокому розумінню механізмів посттравматичного зростання суспільства.

Розпочнемо аналіз **ознак ПТЗ суспільства** із базової сфери, представленої в моделі Р. Тедескі і Л. Калхуна, - *цінування життя*. Сфера ***цінування життя у суспільному вимірі*** може означати:

1. Утвердження безумовної цінності кожного життя, що знаходить свій вияв і в інклюзивних законодавчих приписах, і в реальних суспільних практиках.

2. Цінування безпекового стану, за якого відсутні загрози життю багатьох людей, їх груп та існуванню держави. При цьому мир більше не сприймається як даність, а вважається станом, для підтримання якого потрібно докладати зусиль.

Надзвичайно важливим складником є ***усвідомлені зміни у власному «Я»*** *(в розглядуваному нами випадку – «Ми»)* [6, с. 14] ***і «зростання відчуття власної сили»*** [6, с. 1]. У контексті суспільства це може означати:

1. Беззаперечне відчуття власної агентності, суб'єктності.

За А. Бандурою, фундатором концепту агентності, вона означає здатність «цілеспрямовано впливати на своє функціонування та життєві обставини» [19, с. 164]. При цьому він виокремлює не тільки особистісну, а й колективну агентність, зазначаючи, що «спільна віра людей у їхню колективну спроможність досягати певних результаті є ключовим складником колективної агентності» [19, с. 165].

2. Усвідомлення себе нащадками української духовно-культурної традиції.

Яскравим проявом є зміна «пантеону героїв», що відображає «українськість» і водночас вбирає в себе різноманітний історичний досвід такої «українськості».

3. Сформована нова ідентичність.

Як відзначає П. Горностай, «ідентичність групи, яка часто зазнає руйнівних втрат через травму, потребує еволюційних (а часто і революційних) змін і зміцнення. … Треба відновлювати границі групи, або створювати нову конфігурацію зовнішніх і внутрішніх границь (це стосується не тільки територій, а й простору смислів, ідеологій) [20, с. 275].

4. Готовність, у разі необхідності, відстоювати свої цінності на внутрішній арені (як це було в Україні під час Майданів у 2004 та 2013-2014 роках), а також на арені зовнішній (зокрема і зі зброєю в руках).

Щодо ***«більш значущих міжособистісних стосунків»*** (Тедескі, Калхун, 2004) [6, с. 1] то стосовно суспільства цей складник посттравматичного зростання видається доцільним позначати як «більш глибокі та продуктивні зв'язки всередині суспільства та міжсуспільна взаємодія». Він має охоплювати відновлення, зміцнення та виведення на якісно новий рівень горизонтальних і вертикальних стосунків всередині суспільства, а також міжсуспільні зв'язки.

Як відзначала д-р Джудіт Герман (1992), «травматичні події ставлять під сумнів базові людські стосунки. Вони порушують сімейні зв'язки, дружні та близькі стосунки та зв'язки в громаді. …Вони підважують систему переконань, які надають значення людському досвіду» [21, с. 93].

У цьому контексті посттравматичне зростання суспільства може передбачати:

1. Подолання фрагментації суспільства на групи залежно від досвіду проживання травматичної події (у випадку українського суспільства - війни), суспільна повага до кожного досвіду (звісно, за винятком проявів протиправної поведінки – злісного ухилення від мобілізації, вчинення під час війни корупційних правопорушень тощо).

2. Сформовану культуру волонтерства та благодійництва.

В Україні як під час повномасштабної війни, так і після, в період відбудови відчуватиметься величезна потреба у волонтерстві та благодійництві. Так, за інформацією, вміщеною у звіті «Четверта швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення України (RDNA4)», підготовленому Світовим Банком, Урядом України, Європейським Союзом та ООН, починаючи з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2024 року, кількість людей з інвалідністю зросла на 300 тисяч

осіб [22, с. 106]. Тож ключовим напрямом має стати допомога особам з інвалідністю, яка покликана сприяти інклюзивному посттравматичному зростанню українського суспільства.

3. Життєздатність та адаптивність соціальних структур (родин, закладів освіти, церковних громад, громадських організацій), які слугують середовищем підтримки [6, с. 7-14].

Наступна сфера ПТЗ, за Р. Тедескі та Л. Калхуном, - це ***оновлена життєва філософія, або духовний розвиток*** [9]. Стосовно суспільства це може означати:

1. Наявність нових ментальних опор.

Побудовані під час опрацювання травми завдяки вірі та сенсотворенню, такі опори задають суспільству систему координат, в якій відбуватиметься його функціонування та подальший висхідний розвиток.

2. Практикування діяльної віри, виявом якої є соціальна відповідальність.

У Соборному посланні Святого апостола Якова сказано: «Але скаже хтонéбудь: «Маєш ти віру, а я маю діла; покажи мені віру свою без діл твоїх, а я покажу тобі віру свою від діл моїх» (Якова 2:18, переклад І. Огієнка) [23]. Тож ознакою і одночасно чинником ПТЗ має бути діяльна віра значної частини суспільства.

Що стосується ознаки ***нових можливостей***, яка, за Р. Тедескі та Л. Калхуном, характеризує посттравматичне зростання [9, с. 460], то в суспільному вимірі вона може позначатися таким:

1. Подолання імперського минулого і пов’язаного з ним комплексу меншовартості.

Знову згадаємо П. Горностая, на думку якого «культурна травма України - вторинний комплекс меншовартості, нав’язаний колоніальною політикою Московії-Росії, зокрема - репресивною практикою щодо культури. Найкращий

спосіб здолати цей комплекс - всебічно розвивати українську культуру, для чого є величезний потенціал» [20, с. 89]. Саме завдяки цьому способу і сформувалася розглядувана нами ознака.

2. Нове позиціонування себе на зовнішньополітичній арені.

Українська держава – вже не просто буфер (чи навіть місток) між Сходом і Заходом. Це оборонець волі й демократії, а суспільство – гарант виконання цієї функції.

3. Ціннісне лідерство у лімінальному світі.

У час лімінальності, який, за влучним висловом В. Діарі, є станом «більше не / ще ні» (2016) [24], коли усталені моделі суспільних взаємодій та міжнародних відносин змінюються і перестають достатньо ефективно виконувати свої функції, а нові моделі не створено, світ потребує нових сенсів та напрямів. Українське суспільство, яке віч-на-віч стикнулося з найбільшим екзистенційним викликом з часів Другої світової війни, формує і пропонує світовій спільноті нові сенси (наприклад, резильєнтність).

4. Технологічне лідерство.

Дефіцит ресурсів та загроза існуванню дали поштовх для розвитку унікальних рішень у сферах MilTech, цифрового врядування тощо. Це лідерство свідчить про докорінну зміну внутрішньої установки: з об’єкта, що потребує захисту, українське суспільство перетворилося на творця глобальних стандартів безпеки.

Для того, щоби ці ознаки остаточно сформувалися, необхідна наявність і «активність» низки **чинників (модераторів) ПТЗ суспільства**. Спробуємо визначити і також умовно розподілити ці чинники за сферами, представленими у моделі Р. Тедескі і Л. Калхуна, про яку йшлося вище.

У сфері *цінування життя* такими модераторами виступають:

1. Відчуття суспільством своєї ролі як простору, в якому ядро суспільства - народ - виступає єдиним джерелом влади (стаття 5 Конституції України) [25].

Стаття 5 Конституції України відіграє для такого відчуття роль когнітивної опори. Чинником виступає процес усвідомлення суті та змісту відповідної норми Основного Закону України.

2. Переосмислення групових цінностей (за П. Горностаєм), яке є передумовою нової ідентичності [20, с. 213-214].

3. Відчуття спроможності подолати виклики та конструктивної, творчої енергії, спрямованої на подальші позитивні зміни у житті людей, суспільства і держави.

Йдеться про той потенціал, який існував у суспільстві, але вивільнився після глибокої травми. При цьому важливо уникнути того, що відомий український соціолог І. Рибчин називав «розпорошені сили» [26].

Основними чинниками у сфері *усвідомленої зміни у власному «Я» (колективному «Ми») та зростання сили суспільства* є:

1. Активне когнітивне опрацювання колективного «Ми (цілеспрямована румінація).

Йдеться про опрацювання колективної травми шляхом постійної суспільної дискусії, рефлексії в засобах масової інформації, мистецтві та літературі про те, «хто ми є» після повномасштабної війни та її наслідків.

2. Колективна ефективність (за А. Бандурою) [19, с. 174].

Вище вже згадувалася агентність з її вірою у спільну спроможність (наприклад, спроможність зупинити ворога на підступах до столиці України), яка сформована на прикладах того, коли суспільству вдалося. Кожен такий приклад сприяє усвідомленню того, що «ми сильніші, ніж ми думали» і підняттю колективної самооцінки.

Щодо модераторів суспільного ПТЗ у сфері *стосунків з іншими*, тут варто особливо відзначити солідарність, згуртованість та взаємодопомогу, притаманну українському суспільству часів повномасштабної війни.

Соціолог В. Степаненко (2022), аналізуючи досвід українського суспільства під час повномасштабної війни, справедливо відзначає, що «переважною моделлю поведінки більшості громадян у період цієї війни все ж є солідарність та взаємодопомога», а взаємини між людьми характеризуються хорошим моральним кліматом [27, с. 30]. Це не може не сприяти дієвій інтеграції та «психологічній включеності» якомога більшої кількості людей.

Далі йде така важлива сфера, як *духовний розвиток*. Проаналізувавши результати 11 емпіричних досліджень, А. Шоу, С. Джозеф, П. Лінлі (2005) приходять до висновку, що «релігія та духовність зазвичай, хоча й не завжди, є корисними для людей у подоланні наслідків травми», і «позитивний релігійний копінг, релігійна відкритість, готовність подивитися в обличчя екзистенційним питанням, участь у релігійному житті та внутрішня релігійність зазвичай асоціюються з посттравматичним зростанням» [28].

Щодо *духовного розвитку суспільства*, то його чинниками можуть виступати:

1. Звернення до віри для пошуку сенсу в стражданні та у його подоланні.

В. Франклом та його послідовниками переконливо доведено, що віра може бути міцною опорою і джерелом для пошуку сенсу [29], а відтак і для посттравматичного зростання. В Україні, де 68% громадян вважають себе віруючими і 62,5% довіряють церкві [30, с. 4, 10], зміцнення віри і подорож шляхом духовного зростання - самостійно або під проводом Церкви - має відіграти особливу роль у посттравматичному зростанні суспільства.

2. Активне і адаптивне сенсотворення.

Як відзначають К. Вайк, засновник сучасного підходу до сенсотворення як організаційного процесу, та його колеги К. Сатклiфф та Д. Обстфельд (2005), «сенсотворення передбачає перетворення обставин на ситуацію, яка чітко осягається через слова та слугує трампліном для дії. ... Сенсотворення є центральним, оскільки воно є основним місцем матеріалізації смислів, які визначають спрямування та окреслюють межі ідентичності й дії» [31]. Воно (сенсотворення) дозволяє пояснити події минулого, пропонує основні обриси для бачення майбутнього, розуміння, як його досягти, та стає стимулом для подальшої дії (агентності).

Формулювання нових сенсів та їх прийняття суспільством є ключовим для перероблення травматичного досвіду війни на позитивні суспільні зміни. Невипадково під час повномасштабної війни була створена Амбасада українських сенсів – «формаційна програма для українців у світі, яка допомагає глибоко осмислити власний досвід війни, еміграції та змін, віднайти свою ідентичність, внутрішні опори й напрямок, а також стати частиною світового мережива українців, об'єднаних спільними сенсами, гідністю та спільним баченням майбутнього» [32].

Одним із ключових сенсів, що сформувалися в українському соціумі під час повномасштабної війни, є сприйняття себе як нації, здатної чинити опір і бути стійкою (резильєнтною). Попри об'єктивний статус жертви агресії, українське суспільство не сприйняло психологію жертви з її розгубленістю, безпорадністю та неготовністю брати на себе відповідальність за власну долю, а обрало шлях активної агентності. Тож наступним кроком має стати бачення себе як нації, що збереглася та викристалізувала свою ідентичність; як суспільства, що вистояло і перетворює досвід боротьби на силу для позитивних змін. Більш того, українські сенси і практики, зокрема, висока адаптивність та мережева організація, можуть стати орієнтиром для багатьох інших суспільств в умовах турбулентності й невизначеності.

У плані чинників сформованості відчуття *нових можливостей* надзвичайно важливими є:

1. Суспільний запит на духовний і культурний розвиток.

Якщо до початку російської збройної агресії проти України у 2014 році і особливо повномасштабної війни у 2022 році в Україні чимало українців віддавали перевагу російській мові у спілкуванні, вплив на свідомість українців спричиняли російські наративи, користувалися популярністю російськомовні книжки, домінувала російська естрада тощо, то після зазначених вище травматичних подій (особливо початку повномасштабної війни) українці почали переходити на українську мову, віддавати перевагу україномовному контенту і, зрештою, відчувати себе нащадками української духовно-культурної традиції.

2. Розширення горизонтальних мереж.

Під час повномасштабної війни українське суспільство продемонструвало виняткову здатність до самоорганізації через горизонтальні мережі. Горизонтальні зв'язки, незалежні від відомчої ієрархії, не тільки дають відчуття корисності й «психологічної включеності», про що зазначалося вище, а й можливості отримати новий досвід, встановити контакти з іншими «спільнодумцями», які у мирний час могли би ніколи не зустрітися, розпочати із ними спільні справи, розвинути лідерські якості тощо.

Залишилося розглянути не менш важливе питання про ключові ***інгібітори (бар'єри) ПТЗ суспільства*** в українському контексті часів війни та повоєнного відновлення. На відміну від ознак та чинників ПТЗ, ми не будемо розподіляти інгібітори по сферах, які запропонували Р. Тедескі та Л. Калхун, адже більшість з таких інгібіторів одночасно діють на всі або декілька сфер, створюючи єдине деструктивне поле. Тож проаналізуємо найбільш критичні бар'єри.

1. Звикання до наслідків війни і «втома від співчуття» (за К. Фіглі) [33].

Постійні повідомлення про факти загибелі військових на полі бою і цивільних через невибіркові російські обстріли (навіть якщо смерть може торкнутися кожного українця) «нормалізують» це явище. Смерть починає сприйматися як щось буденне, навіть фонове. Відбувається «втома від співчуття» (за К. Фіглі) і зменшення емпатії, що в таких умовах для багатьох є психологічним захистом. Тож цінність людського життя перестає викликати емоційний відгук і починає сприйматися як абстрактна категорія, що заважає переосмисленню цінності людського життя. Крім того, це призводить до емоційного відторгнення і відчуження ветеранів, волонтерів та тих особистостей, хто зміг зберегти «включеність» та здатність до співпереживання.

2. Соціальна нерівність у питаннях відповідальності та доступу до ресурсів і руйнування суспільної солідарності.

У той час як пасіонарна і просто законослухняна частина українського суспільства виконує військовий обов'язок, волонтерить і донатить на оборону України, інша ховається від мобілізації за кордоном (т. зв. «батальйон Монако»), прокручує незаконні оборудки, отримує зиск від корупційних схем. Усе це викликає у багатьох українців, особливо ветеранів, постраждалих від бойових дій, людей із загостреним почуттям обов'язку і справедливості, розгубленість, втрату сенсу, неможливість знайти своє місце та побудувати продуктивні стосунки з іншими і, зрештою, призводить до глибокого розчарування та апатії. Про це явище сильно висловився С. Юнгер: «Повернувшись додому, сучасні ветерани часто усвідомлюють, що готові померти за свою країну, але не знають, як для неї жити» [34, с. 102]. Відбувається руйнування суспільної довіри, яке гальмує посттравматичне зростання.

3. «Конкуренція страждань» і фрагментація суспільства.

Ще одним інгібітором є відомий у соціології та психології феномен «конкуренції страждань», яка виникає, коли окремі люди чи великі соціальні групи (наприклад, ті, хто залишаються в Україні) протиставляють свої

страждання переживанням інших (наприклад, тим, хто виїхав з України), знецінюючи останні. Це призводить до зниження агентності, фрагментації та руйнування стосунків з іншими, що ускладнює посттравматичне зростання. Як зауважує О. Шиманова (2022), «якщо розглядати населення країни як щось єдине з психологічного погляду, то через травму під назвою «війна» відбувається відщеплення, відколювання частин» [35].

4. «Інституційна зрада» (за Дж. Фрейд та ін.) [36].

«Інституційна зрада» - один з найнебезпечніших інгібіторів посттравматичного зростання суспільства. Дж. Фрейд та її колеги називають «інституційною зрадою» ситуації, коли «потужні інституції, яким довіряють (школи, церкви, армія, уряд), вчиняють дії, що завдають шкоди тим, хто залежить від них у питаннях безпеки та добробуту» (К. Сміт, Дж. Фрейд, 2014, с. 575) [36]. Виникнення цього бар'єру можливе у разі зіткнення з правовою невизначеністю, «бюрократичною глухотою», корупційними проявами, вибірковим застосуванням закону. У такому разі у ветеранів (особливо тих, хто втратив своє здоров'я) або цивільних, які зазнавали поневірянь (як внутрішньо переміщені особи) чи терпіли інші відчутні труднощі (як люди, що внаслідок російських ударів узимку залишилися без опалення, електроенергії та водопостачання), може виникнути відчуття того, що їх покинули, зрадили, що може блокувати посттравматичне зростання.

Як буде доведено нижче, «антидотом» від «інституційної зради» є «інституційна мужність», що визначають як «інституційний клімат, який характеризується прозорістю та проактивністю» (А. Смідт, А. Адамс-Кларк, Дж. Фрейд, 2023) [37]. За Дж. Фрейд, С. Гарсі (2022), інституційна мужність - це «зобов'язання інституції шукати істину та діяти згідно з моральними принципами, незважаючи на неприємності, ризики та короткострокові витрати. Це обіцянка захищати та піклуватися про тих, хто залежить від інституції. Це компас, орієнтований на спільне благо окремих людей, самої установи та світу.

Це сила, яка перетворює інституції на більш підзвітні, справедливі та здорові місця для кожного» [2].

5. Відчуття «марності жертви» у разі можливого несправедливого закінчення війни або недостатньої ефективності та чутливості державних та суспільних інститутів.

Як доводить історія людства, за війною – як би довго вона не тривала - завжди настає мир. Мир є очікуваним для кожного українця. Однак, розглядаючи можливі сценарії завершення російсько-української війни, експерти та громадські діячі розглядають як найімовірніший сценарій «гнилу угоду» [38]. Тож у разі нав'язування зовнішньополітичними гравцями несправедливих умов миру, такий фінал викличе відчуття крайньої несправедливості, гнів і апатію, глибоку недовіру до держави, посадові особи якої погодилися на несправедливий мир, та втрату відчуття зовнішньополітичної агентності. Це може стати найпотужнішим інгібітором посттравматичного зростання, адже фундамент, на якому будуються нові сенси, буде зруйновано. Сподіваємось, український народ, влада і світова спільнота не допустять несправедливого закінчення війни, а після перемоги України будуть розбудовані ефективні й чутливі державні та суспільні інститути, взаємодіючи з якими кожен зможе сказати: «наша звитяга, наше жертва не були марними».

Виникає запитання: як запобігти виникненню або зменшити бар'єри на шляху до особистісного посттравматичного зростання та посттравматичного зростання суспільства? Які механізми можна використати для фасилітації посттравматичного зростання?

З-поміж таких механізмів чільне місце посідають інституційно-правові механізми. На їх важливості для психічного благополуччя наголошує один із фундаторів напряму «терапевтичної юриспруденції» Д. Векслер, звертаючи увагу на «терапевтичні результати» застосування таких механізмів (Д. Векслер, 2008) [1]. В умовах повномасштабної війни та турбулентності, в якій наразі перебуває

увесь світ, роль права та публічного адміністрування у забезпеченні ефективних копінг-стратегій та посттравматичного зростання особистості та суспільства дедалі зростає.

Ключовим складником інституційно-правових механізмів посттравматичного зростання є, зокрема, належне врядування і його невід'ємний елемент - верховенство права як основоположний принцип функціонування і розвитку сучасних демократичних держав.

Відразу відзначимо, що хоча з юридичної точки зору верховенство права є елементом належного врядування, з психологічної точки зору видається доцільним розглядати їх окремо. Як буде продемонстровано нижче, верховенство права є «безпечною базою» (за Дж. Боулбі) [39], а належне врядування – чинником відновлення і посилення особистої агентності, яка зумовлює і одночасно стає наслідком посттравматичного зростання.

1.2. Верховенство права як правове поняття та психологічний конструкт безпеки особистості й суспільства

Відповідно до статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права [25]. У Юридичних позиціях Конституційного Суду України наводиться таке розуміння цього принципу: «Верховенство права - це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» (КС України) [40]. На переконання Конституційного Суду України, «принципи рівності і справедливості, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми» є елементами верховенства права [40].

Юридичний зміст поняття верховенства права докладно розкривається і у Доповіді про верховенство права, схваленій Венеційською Комісією. У ній, зокрема, виокремлюються шість невід'ємних елементів верховенства права, а саме:

«a. Законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;

b. Юридична визначеність;

c. Заборона свавілля;

d. Доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

e. Дотримання прав людини;

f. Заборона дискримінації та рівність перед законом» [41, с. 177].

Закріплений у міжнародних документах та нормативно-правових актах багатьох країн сучасного світу, принцип верховенства права реалізовується у практиці законотворення, врядування та судочинства. Яким чином цей принцип пов'язаний із посттравматичним зростанням суспільства? Чи може він мати не тільки юридичний, а і психологічний зміст?

Видається, що цей принцип не тільки може, а й має бути перекладений на мову психології. Адже, як випливає з результатів досліджень у сфері соціальної психології (П. Маріс, Т. Тайлер на ін.), про які йтиметься нижче, справедливий закон і прозорі процедури його застосування дозволяють здійснити реконструкцію «базових припущень» про світ (Р. Янофф-Бульман) [4, с. 5].

Екстраполюючи теорію прив'язаності Дж. Боулбі на «соціальний світ», соціолог П. Маріс у своїй книзі «Політика невизначеності» (1996) дає підстави розглядати державу як «фігуру прив'язаності», яка або формує «безпечну базу», або ж «створює умови, з яких виростають тривога та депресія» [42, с. 1, 3].

Законність, тобто «точне і неухильне виконання законів усіма, кому вони адресовані» (Ю. Шемшученко, 2010), [43] та правова визначеність, тобто «легкість і доступність з'ясування змісту права та юридично забезпечена можливість скористатися цим правом» (В. Смородинський, 2020) [44, с. 185], дають відчуття певної стабільності та передбачуваності, можливість планувати своє майбутнє та слідувати наміченому плану.

Заборона свавілля, тобто недопущення використання суб'єктами влади «прав та повноважень на власний розсуд (надмірно, несправедливо), що суперечить нормативно встановленій меті…» (Ю. Бут, 2025) [45, с. 220], спричиняючи шкоду громадянам і юридичним особам, повертає відчуття контролю. Безперешкодний доступ до правосуддя, що здійснюється незалежними судами, та об'єктивність і неупередженість суддів відновлюють довіру, яка була втрачена внаслідок психологічної травми. Для людей, у яких порушене базове відчуття безпеки, набуття упевненості у тому, що можливість захистити їхні права не залежить від чиновницького розсуду, а реально забезпечується законом і судом, стає важливим кроком до повернення власної агентності.

Заборона дискримінації та рівність перед законом сприяють зростанню почуття власної гідності та відновленню відчуття власної цінності й соціальної приналежності. Подібним чином діє і дотримання суб'єктами публічної адміністрації принципу поваги до прав людини, каталог яких є вельми розлогим і зачіпає майже усі сторони життя.

Дотримання принципу верховенства права важливо не тільки для окремих індивідів (громадян), а й для їхніх груп та суспільства в цілому. Так, наприклад, рівність перед законом і судом у суспільному вимірі не дає розвинутись озлобленості, яку часто провокує несправедливість, а, навпаки, сприяє подоланню фрагментації суспільства, що виникає через різний досвід переживання війни. Повага до прав людини – від права на охорону здоров'я до

права на працю і законну підприємницьку діяльність – уможливлює формуванню «морального імперативу» інклюзивності, а відтак сприятиме її забезпеченню не лише на папері, а й у реальному житті.

Соціопсихічною опорою для соціальної інклюзії, економічного зростання та європейської інтеграції має стати усвідомлення справедливості законів та процедур їх застосування. Як відзначає Т. Тайлер (2003), «справедливість процесів, використовуваних компетентними органами у відносинах із представниками суспільства, є ключовим чинником, який визначає поведінку громадськості» [46].

Таким чином, створюючи ґрунт для впевненості в убезпеченості від свавілля, зрозумілості вимог до індивіда (громадянина), прогнозованості реакції з боку держави на поведінку (зокрема, правомірну) громадянина, верховенство права відіграє роль *правової «безпечної бази»* (за Дж. Боулбі) [39], виступаючи важливим чинником психологічної безпеки особистості та суспільства.

1.3. Належне врядування як правове поняття та психологічний конструкт відновлення агентності особистості й суспільства

Належне врядування, яке, крім верховенства права, грунтується й на цілій низці інших принципів, доцільно розглядати як *чинник відновлення агентності* – особистої та українського суспільства в цілому. Чим вищим є рівень агентності, тим ефективніше реалізуються копінг-стратегії і формуються умови для подальшого посттравматичного зростання.

Насамперед зауважимо, що під час повномасштабної війни потреба у відновленні агентності особливо гостро відчувається (і відчуватиметься в період повоєнної відбудови) у таких груп:

- ветерани і ветеранки;
- члени їхніх сімей;

- внутрішньо переміщені особи;
- громадяни України, які перебували під тимчасовим захистом зарубіжних країн, а тепер повертаються з-за кордону;
- цивільні особи, що належать до вразливих верств населення (наприклад, особи з інвалідністю);
- інші цивільні особи з воєнною травмою (потерпілі під час окупації, від тортур, обстрілів, від енергетичного терору з боку агресора),
- працівники сфери охорони здоров'я та інші фахівці з високим ризиком вікарної травми.

Як буде доведено нижче, реалізація принципів належного врядування є одним з ключових чинників для відновлення їхньої особистої агентності та агентності українського суспільства.

Радою Європи окреслені такі принципи належного врядування:

- демократична участь;
- повага до прав людини;
- верховенство права;
- публічна етика;
- підзвітність;
- відкритість і транспарентність;
- ефективне, результативне та доброчесне управління;
- лідерство, потенціал та спроможність;
- чутливість;
- належне фінансове та економічне управління;
- сталість та орієнтація на довготривалий результат;
- відкритість до змін та інновацій (Рада Європи, Центр експертизи багаторівневого врядування, 2026) [47].

Розглянемо принципи належного врядування та їх значення для відновлення агентності.

Демократична участь передбачає участь громадян в управлінні державними справами та питаннями розвитку громад як особисто, так і через механізми представницької демократії. Активна роль у державно-суспільних процесах відводиться інститутам громадянського суспільства – громадським об'єднанням та засобам масової інформації. За їхньою допомогою голос індивідів, їхніх груп, громад і цілої нації має бути почутим, а досвід – використаним задля людини, держави і суспільства.

У контексті впливу на психологічне благополуччя демократична участь стає «лікуванням» від «вивченої безпорадності» - стану, який, за М. Селігманом (1975), є наслідком непідконтрольних людині обставин, у яких будь-які її зусилля видаються марними [48, с.12, 19]. Позитивне підкріплення, яке отримує людина від взаємодії з соціумом (наприклад, через участь в громадських організаціях) і, особливо, через результативність такої взаємодії, повертають такій людині відчуття контролю, віру в себе і довіру до інших. При цьому, як зазначається на порталі Центру експертизи багаторівневого врядування (2026), «демократична участь є інклюзивною, забезпечуючи гендерний баланс та залучення вразливих і соціально незахищених верств населення» [47]. Це особливо важливо для груп людей, які через війну були позбавлені можливості бути почутими (наприклад, біженці та найбільш вразливі особи з числа тих, хто опинилися під тимчасовим захистом зарубіжних країн). Не менш важливою така інклюзивна участь є для ветеранів і ветеранок. Під час перебування у Силах оборони України, незважаючи на ієрархічний характер відносин на військовій службі, вони відчувають високу агентність, адже безпосередньо впливають на виконання бойового завдання, життя побратимів і посестер і, зрештою, на долю української держави і нації. Утім, повернувшись до цивільного життя, особливо у разі поранень і зумовленої ними інвалідності, ветерани і ветеранки подекуди відчувають ізольованість, відчуження. Тож участь у суспільних справах та інституціях – наприклад, громадських об'єднаннях, громадських радах при

органах державного управління, - де їхній досвід є затребуваним, повертає їм агентність.

На суспільному рівні демократична участь формує горизонтальні зв'язки, що сприяє дефрагментації суспільства. Взаємодія із владою (особливо у разі наявності позитивних прикладів впливу на ефективність виконання владою своїх функцій) викликає до життя відчуття колективної спроможності. Усе це сприяє відновленню колективної агентності, яка була на початку повномасшабної війни, але вже на якісно новому рівні такої агентності; підвищує життєздатність та адаптивність соціальних структур; відкриває нові можливості для суспільного лідерства, що стає свідченням посттравматичного зростання.

Публічна етика, яка є моральним орієнтиром для держави та публічних службовців, є ще одним важливим принципом належного врядування. Ба більше: публічна етика допомагає оновити «суспільний договір» між державою і суспільством на якісно нових засадах, необхідність у чому в часи повномасштабної російсько-української війни стала очевидною. Як слушно зазначає Д. Полтавець (2025), «на тлі оборонної мобілізації й спільного спротиву агресору сформувався запит на «угоду про відповідальність»: громадянин готовий воювати, підтримувати державу, платити податки, долучатися до волонтерства, але прагне, щоб держава звітувала й раціонально розподіляла ресурси, забезпечувала чесну конкуренцію, системно боролася з корупцією. Це стає фундаментом нового суспільного договору, в центрі якого - ідея партнерства, де і громадяни, й влада визнають взаємну залежність і відповідальність» [49]. Такий суспільний договір сприяє збереженню або поверненню особистості почуття власної гідності, спільності цінностей з іншими громадянами і всім українським суспільством.

Підзвітність держави сприяє подоланню «вивченої безпорадності» (М. Селігман) [48], взяттю громадянами на себе відповідальності за власне життя і готовності суспільства ділити відповідальність за власне функціонування та

розвиток із державою. *Відкритість і транспарентність (прозорість)* забезпечують розуміння процесів та впевненість у тому, що суб'єкти владних повноважень виконують свої функції відповідно до законодавчих приписів і справедливих суспільних очікувань. Це слугує відновленню відчуття контролю та довіри до влади. До того ж, відкритість і прозорість уможливлюють отримання доступу до релевантної інформації, що дозволяє людині та групам осіб приймати самостійні поінформовані рішення.

Доброчесне управління усуває ґрунт для соціально-владних явищ, які зазвичай викликають фрустрацію: наявність у владних ешелонах певної кількості людей із сумнівним минулим і недоброчесним теперішнім; відсутність соціальних ліфтів для патріотичних і професійних людей, кумівство (непотизм), корупційні прояви тощо. Реальні зусилля, спрямовані на подолання владою таких негативних явищ, сприяють поверненню у громадян віри у власну спроможність і суспільну здатність до змін. *Ефективне і результативне управління* є свідченням можливості змін і досяжності результатів, що важливо для відновлення особистої та суспільної агентності. Воно також сприяє сенсотворенню, переконуючи людей (особливо тих, хто пожертвував заради збереження української державності своїм здоров'ям) у тому, що їхня жертва не була марною.

Лідерство, потенціал і спроможність як принципи належного врядування передбачають, що органи публічної влади мають чітке стратегічне бачення і «застосовують проактивний, інноваційний та інклюзивний підхід, який відображає соціальне різноманіття» (Рада Європи, Центр експертизи багаторівневого врядування, 2026) [47]. З точки зору психологічного впливу на людину і суспільство вони означають збільшення інституційної довіри, стимулювання громадянської активності – як у форматі «рівний - рівному», так і у партнерстві з державою, – зменшення фрагментації, підвищення соціальної

згуртованості та відчуття спроможності знаходження відповідей на наявні й майбутні виклики.

Констатуючи релевантність кожного з принципів належного врядування, слід особливо відзначити важливість принципу *чутливості* для відновлення особистої та суспільної агентності. Застосування цього принципу покликане забезпечити чутливість до потреб (зокрема і психоемоційних) людей, агентність яких відновлюється після спричинених війною психотравм, та запобігання ретравматизації. Реалізація цього принципу проявляється у травма-інформованому і травма-чутливому підходах (О. Столярик, Т. Семигіна, 2024) [50], які в умовах війни активно впроваджуються в Україні у соціальній сфері. Як буде обґрунтовано далі, ці підходи мають бути поширені на все врядування, яке має стати травма-інформованим (С. Хобзей, 2025) [51, с. 123-135].

Належне фінансове та економічне управління діють можливість планувати майбутнє, створюючи відчуття безпеки і уможливлюючи розвиток. Це в ще більшій мірі справедливо для *сталості та орієнтації на довготривалий результат*.

Відкритість до змін та інновацій дозволяє відмовитися від старих моделей і «переналаштувати» особисту і суспільну оптику на активну участь у побудові кращого, ніж було раніше. Таким чином, відкритість до змін та інновацій стає потужним двигуном посттравматичного зростання.

Тож як випливає з вищенаведеного, реалізація принципів належного врядування може вважатися одним із ключових чинників відновлення агентності, а відтак і посттравматичного зростання особистості та суспільства.

Висновки до Розділу І.

1. Доведено доцільність використання в науковому обігу поняття «посттравматичне зростання суспільства» та визначено його структуру з

акцентом на українське суспільство. Зокрема, визначено ознаки посттравматичного зростання суспільства шляхом екстраполювання моделі посттравматичного зростання особистості, запропонованої Р. Тедескі та Л. Калхуном, на суспільство.

2. Визначено основні чинники (модератори), що сприяють посттравматичному зростанню суспільства, які згруповано за сферами (факторами), зазначеними в моделі ПТЗ Р. Тедескі та Л. Калхуна, та бар'єри (інгібітори), що гальмують посттравматичне зростання суспільства.

3. Підкреслено, що ключовим складником інституційно-правових механізмів посттравматичного зростання українського суспільства є, зокрема, належне врядування і його невід'ємний елемент - верховенство права. При цьому верховенство права є «безпечною базою» (за Дж. Боулбі) [39], а належне врядування – чинником відновлення і посилення особистої агентності.

РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПРАВОВИХ МОДЕРАТОРІВ ТА ІНГІБІТОРІВ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ВОЄННОГО СТАНУ ТА ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

2.1. Організація дослідження та опис дослідницького інструментарію.

Організація дослідження була спрямована на емпіричну перевірку низки гіпотез, пов’язаних із впливом верховенства права та належного врядування на психологічний стан громадян та українського суспільства і можливості їх посттравматичного зростання.

Емпіричне дослідження мало перевірити три ключові гіпотези:

1. Верховенство право є чинником психологічної безпеки особистості та суспільства, що служить базою для постравматичного зростання.
2. Належне врядування є чинником відновлення особистої агентності та агентності українського суспільства, що зумовлює посттравматичне зростання.
3. Чим вище громадянин оцінює якість врядування, тим вищим є рівень його особистісної агентності, що, у свою чергу, фасилітує посттравматичне зростання.

У межах цих загальних гіпотез перевірялася низка часткових гіпотез, що зумовило вибір та зміст методів та інструментів дослідження.

Зокрема, перевірялися такі часткові гіпотези щодо чинників (модераторів) постравматичного зростання, пов’язаних з формуванням безпечної бази та відновленням агентності:

1) Визнання гідності людини державою є критичним для відновлення відчуття власної цінності.
2) Правова визначеність знижує відчуття фонової тривоги.

3) Прозорість діяльності державних органів та чесна робота судів є необхідною умовою для спокою і впевненості у майбутньому.
4) Впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом зміцнює відчуття безпеки.
5) Здатність державної системи визнавати помилки, є джерелом «сил та надії» як ресурсу для посттравматичного зростання.
6) Цифрові сервіси роблять взаємодію з державою більш прозорою та зрозумілою, а відтак психологічно комфортною
7) Моя праця є цінною, і мій внесок визнається державою і суспільством (для професійних груп, зокрема, лікарів).

Також перевірялися такі гіпотези щодо бар'єрів (інгібіторів) посттравматичного зростання:

1) Надмірна бюрократизація процесів здатна викликати відчуття безпорадності, що гальмує посттравматичне зростання.
2) Паперова бюрократія перейшла в цифрову форму
3) «Інституційна зрада» блокує шлях до посттравматичного зростання.

Така «інституційна зрада» (за К. Сміт, Дж. Фрейд) [36] проявляється, зокрема, у корупційних проявах, байдужому ставленні з боку представників влади, необхідності для осіб, які за законом мають право на пільги, постійно доводити свій статус.

Характер і зміст гіпотез зумовив вибір методів та дослідницьких інструментів.

У дослідженні застосовується змішаний метод, який включає кількісні та якісні дослідження. Зокрема, авторкою проведено анкетування та глибинні інтерв'ю.

Для анкетування обрано три цільові групи:

- військовослужбовці та ветерани;

- адвокати та
- лікарі.

Маючи найвищий дефіцит безпеки, військовослужбовці зазвичай зберігають високу агентність, а ветерани мають найвищий потенціал до активації агентності у разі застосування принципів належного врядування.

Адвокати та лікарі є професіоналами, які, окрім власної правосвідомості, мають змогу спостерігати за виявами правосвідомості своїх клієнтів або пацієнтів під час надання правничої або медичної допомоги.

Анкетування було добровільним і анонімним. Анкети, розроблені авторкою цієї роботи, розповсюджувалися переважно через соціальні мережі та заповнювалися респондентами за допомогою сервісу Google Forms.

Змістовна валідність розроблених авторкою анкет була підтверджена експертом, а саме науковим керівником авторки, кандидатом психологічних наук, доцентом, завідувачем кафедри психології ПВНЗ «Київський медичний університет».

Для підвищення валідності результатів застосовано тріангуляцію. Зокрема, дані, отримані в результаті анкетування, співставлені з інформацією, отриманою в результаті глибинних інтерв'ю з представниками ветеранської, а також медичної і пацієнтської спільноти. Особливо інформативним виявилося глибинне інтерв'ю з керівницею пацієнтської організації, яке надало чимало додаткової інформації про життєвий досвід правозахисників, пацієнтів і лікарів, рефлексій та релевантних конкретних прикладів. У межах цього дослідження глибинні інтерв'ю з адвокатами не проводилися, оскільки авторка роботи сама є адвокатом з понад 20-річним досвідом і глибоко розуміє особливості правосвідомості адвокатів.

Під час роботи над змістом анкет авторкою були взяті до уваги наявні опитувальники (зокрема, Р. Тедескі та Л. Калхуна [9, с. 460], Т. Тайлера [52, с. 30-

31]), але, враховуючи специфіку об’єкту та предмету дослідження, новизну досліджуваних питань і кута зору, під якими вони розглядаються, а також умов, в яких здійснюється дослідження, зокрема, повномасштабної російсько-української війни, авторці довелося розробляти анкети самостійно.

Розроблені авторкою анкети містять 6 змістовних шкал, відповідно до яких сформульовано твердження анкет:

1) Визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду;
2) Оцінка стану правової визначеності;
3) Оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів;
4) Впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом;
5) Оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки);
6) Оцінка рівня бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав.

Вищезазначені анкети наводяться в додатках А, Б і В до цього магістерського дослідження.

Анкети для військовослужбовців та ветеранів, для адвокатів та для лікарів містять низку тверджень, оцінювання яких здійснюється за допомогою 5-бальної шкали Лайкерта (від 1 - «зовсім не згодний» до 5 - «повністю згодний»). Анкета для військовослужбовців та ветеранів, а також анкета для адвокатів містять 10 тверджень, анкета для лікарів - 14 тверджень. Анкети для військовослужбовців та ветеранів і для адвокатів також містять відкрите запитання. Деякі твердження є схожими або спільними для анкет, призначених для різних груп респондентів (насамперед щодо шкал 4, 5 і 6), деякі адаптовані під специфіку відповідної групи (особливо щодо шкал 1 і 2). В анкетах для військовослужбовців та ветеранів, з метою уникнення можливої ретравматизації, не використовувалися твердження, які могли стати емоційними тригерами (наприклад, твердження про необхідність для осіб, які мають право на пільги, постійно доводити свій статус або право на

такі пільги). В анкетах для лікарів, наприклад, важливе місце відведене твердженням, пов'язаним з рівнем бюрократизації процесів та станом і якістю цифровізації, оскільки вони безпосередньо впливають на якість медичної допомоги (послуг), ставлення лікарів до себе та інших (насамперед, пацієнтів) та професійне вигорання.

Твердження були розподілені за шкалами таким чином:

№ шкали та чинника	**№ твердження в Анкеті для військово-службовців та ветеранів,**	**№ твердження в Анкеті для адвокатів**	**№ твердження в Анкет для лікарів**
Визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду	Твердження 2* Твердження 3*	Твердження 4* Твердження 5*	Твердження 4 Твердження 5 Твердження 12*
Оцінка стану правової визначеності	Твердження 1	Твердження 1* Твердження 2*	Твердження 1* Твердження 2
Оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів	Твердження 6* Твердження 7*	Твердження 3	Твердження 3 Твердження 7
Впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом	Твердження 5	Твердження 6 Твердження 7	Твердження 6

Оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки).	Твердження 8	Твердження 8	Твердження 10
Оцінка рівня бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав	Твердження 4* Твердження 9* Твердження 10	Твердження 9* Твердження 10	Твердження 8 Твердження 9* Твердження 11* Твердження 13* Твердження 14

Твердження, позначені зірочкою*, мають негативне спрямування, а відтак вважаються зворотними (реверсними). Тож під час підрахунку результатів бали за цими пунктами нараховувалися у зворотному порядку: бал 1 зараховувався як 5, бал 2 - як 4, і навпаки. Така процедура, що є загальноприйнятною для психології та соціології, була застосована для того, щоби усі відповіді в анкеті мали однаковий напрям оцінки і дозволяли коректне підсумовування.

Під час оцінки вираженості чинників за основу бралися поділи даних, отриманих в результаті застосування шкали Лайкерта, запропоновані сучасними дослідниками такої шкали (зокрема, Дж. Піментелем, 2010):

1.00 - 1.79 (Дуже низький)

1.80 - 2.59 (Низький)

2.60 - 3.39 (Середній)

3.40 - 4.19 (Високий)

4.20 - 5.00 (Дуже високий) [53, с. 111].

У конфіденційних глибинних інтерв'ю обговорення питань, зазначених в авторських анкетах, було доповнене аналізом життєвих історій учасників, що сприяло дослідженню реального впливу цих чинників на їхній шлях до психологічного відновлення. Йдеться, зокрема, про глибинні інтерв'ю з двома представниками інститутів громадянського суспільства, що опікуються пацієнтами, двома лікарями та учасником бойових дій. Путівник для глибинного інтерв'ю наведений в додатку Г до цього дослідження.

В анкетах і під час глибинних інтерв'ю від учасників було отримано підтвердження згоди на участь в дослідженні.

2.2. Психологічні особливості правосвідомості вразливих категорій та професійних груп в умовах війни та відбудови України.

У межах дослідження було проанкетовано 8 військовослужбовців та ветеранів, 20 адвокатів та 81 лікар.

Військовослужбовці та ветерани можуть вважатися особливою категорією, яка поєднує ознаки професійної групи і водночас вразливої верстви населення. Адже, попри притаманний їм високий рівень громадянської свідомості, вольові якості, наявність специфічних навичок, що асоціюються радше з силою, ніж із вразливістю, та розвинену агентність, їхня психіка зазнала глибшої травматизації порівняно з цивільними особами. З огляду на це у зіткненні із судово-правовою системою, особливо в період адаптації до цивільного життя, ветерани можуть виявитися вкрай незахищеними.

З 8 (восьми) військовослужбовців і ветеранів четверо на момент анкетування проходили службу в Силах оборони України, а четверо були ветеранами (див. розміщену нижче згенеровану Google Forms діаграму).

Судячи з відповідей на запитання анкети, протягом останнього року усім восьми проанкетованим доводилося особисто взаємодіяти з органами державної виконавчої влади, місцевого самоврядування або судами.

Вплив взаємодії з органами публічної адміністрації на правосвідомість військовослужбовців та ветеранів знайшов своє відображення у результатах опитування, які викладені в таблиці нижче.

Результати опитування військовослужбовців та ветеранів (N = 8)

№	Назва чинника	Середній бал	Рівень показника
1	Визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду	2,68	Середній
2	Оцінка стану правової визначеності	2,12	Низький
3	Оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів	3,05	Середній

4	Впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом	2,44	Низький
5	Оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки).	4,32	Дуже високий
6	Оцінка рівня бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав	2,86	Середній

Аналіз даних свідчить про низьку оцінку респондентами стану правової визначеності та низьку впевненість у можливості ефективного захисту їхніх прав законом і судом. Доводиться констатувати, що військовослужбовці і ветерани не відчувають правової «безпечної бази», на яку можна було би покластися для вирішення наявних проблем. У цивільному житті ветерана відчуття недостатньої захищеності законом може бути додатковим стрес-фактором і перешкоджати успішній адаптації, гальмуючи активацію особистої агентності та просування шляхом посттравматичного зростання.

Дещо вищим (хоча і теж доволі низьким) є показник за шкалою визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду. Це свідчить про наявність певної поваги до військовослужбовців і ветеранів з боку представників органів публічної адміністрації і з боку суспільства. Один з респондентів у відповіді на відкрите запитання відзначив «Добре ставлення до ветерана майже усюди». Необхідні зусилля, щоби з плином часу після завершення війни не допустити падіння цього показника, а, навпаки, стимулювати розвиток «середовища, що підтримує» (за Д. Віннікотом, 1960) [54, с. 590], що сприятиме посттравматичному зростанню як ветеранів, так і усього українського суспільства.

Військовослужбовці та ветерани сприймають прозорість діяльності державних органів та чесність роботи судів як критично важливі чинники. Свідченням цього є їхня реакція на твердження: «Я вважаю, що прозорість діяльності державних органів та чесна робота судів є необхідною умовою для мого спокою і впевненості у майбутньому». Зокрема, 6 із 8 проанкетованих військовослужбовців і ветеранів повністю згодні з цим твердженням, один - «скоріше згоден» і лише один респондент оцінив цей показник як такий, що суттєво не впливає на його стан («зовсім не згоден»). Оцінюючи власний досвід щодо твердження «Інформація про факти корупції викликає у мене гостре відчуття несправедливості», 5 із 8 респондентів висловили повну згоду, один надав відповідь «скоріше згоден», ще один - «зовсім не згоден», і один пропустив це запитання (що було передбачено умовами участі в дослідженні, зазначеними у преамбулі до анкети). Водночас поточний стан чесності й прозорості цих суб'єктів публічної адміністрації оцінюється респондентами помірно.

Рівень бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів також сприймається військовослужбовцями і ветеранами як середній. Існує відчуття, що цифровізація частково полегшує реалізацію їхніх прав, але не «знешкоджує» надмірну забюрократизованість повністю.

З-поміж усіх шкал найвищий показник отримала «інституційна мужність» (Дж. Фрейд, С. Гарсі, 2022) [2] (дуже високий). Це свідчить про наявність у військовослужбовців і ветеранів латентного запиту на визнання державою в особі її органів та посадових осіб своїх помилок. «Інституційна мужність» має стати ключовим чинником відновлення повної довіри до держави (особливо після гучних повідомлень про факти корупції, що мали місце під час повномасштабної війни). З психологічної точки зору це можна розцінювати як запит на відкритий і чесний діалог між державою і своїми громадянами, зокрема їх найбільш патріотичною та пасіонарною частиною, до якої належать військовослужбовці й ветерани, та на справедливий перегляд суспільного договору.

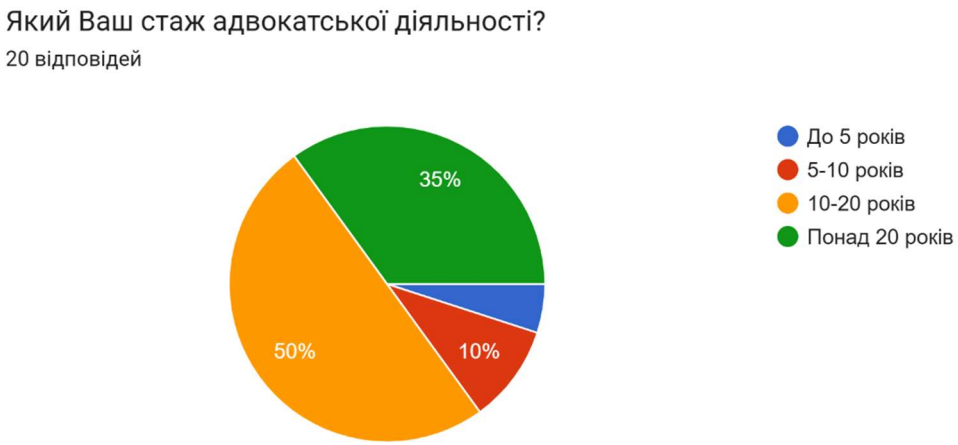
Вельми цікавими є і результати опитування (анкетування) адвокатів, які часто є «містком» між громадянином та управлінською і судово-правовою системою. Адвокати є фахівцями, які професійно оцінюють переваги і недоліки законодавства та системи публічного адміністрування. Вступаючи у взаємодію і з цією системою, і зі своїми клієнтами, зокрема й громадянами, представники цієї юридичної професії формують власну оцінку щодо впливу якості урядування на своїх довірителів і підзахисних.

Результати опитування адвокатів (N = 20)

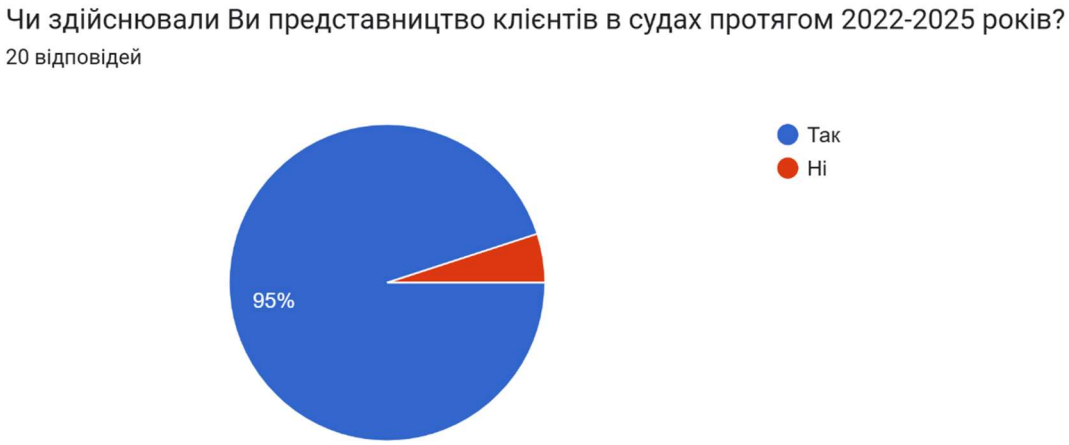
№	Назва чинника	Середній бал	Рівень показника
1	Визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду	2,21	Низький
2	Оцінка стану правової визначеності	2,08	Низький
3	Оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів	2,43	Низький
4	Впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом	2,96	Середній
5	Оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки).	4,24	Дуже високий
6	Оцінка рівня бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав	2,94	Середній

Результати опитування щодо питань, які передбачають оцінку стану законодавства та практики його застосування, а також впливу такого стану на клієнтів кардинально не відрізняються від результатів опитування військовослужбовців і ветеранів, але, водночас, мають деякі суттєві відмінності, зумовлені професійною кваліфікацією та досвідом адвокатів.

Необхідно відзначити, що більша частина опитаних виявилася досвідченими адвокатами: 50 % проанкетованих мають стаж від 10 до 20 років, і ще 35 % - понад 20 років, як це відображено на згенерованій Google Forms діаграмі, що розміщена нижче:

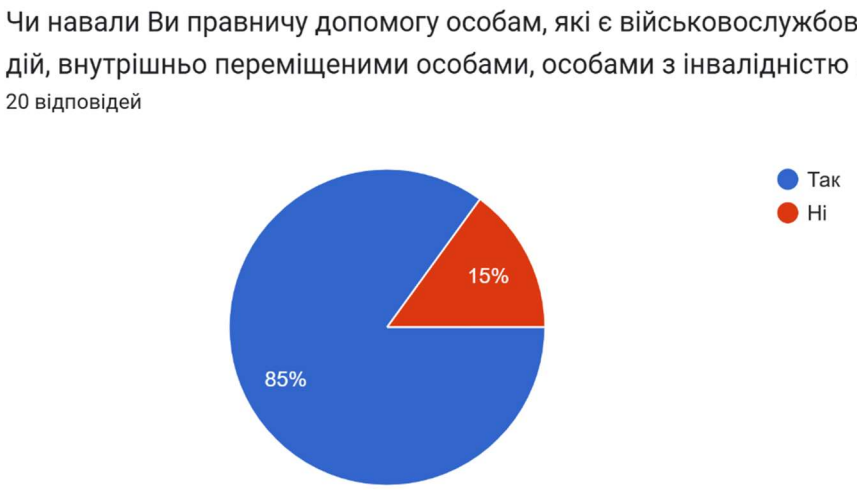

Як продемонстровано на нижченаведеній діаграмі Google Forms, 95 % опитаних адвокатів здійснювали представництво клієнтів в судах.

85 % опитаних адвокатів здійснювали представництво клієнтів перед органами державної влади та / або місцевого самоврядування протягом 2022-2025 років (див. діаграму Google Forms нижче).

Прикметно, що протягом цього періоду часу 85 % опитаних адвокатів надавали правничу допомогу тим, хто має ризик підвищеної психотравматизації (військовослужбовцям, ветеранам, ВПО, особам з інвалідністю), і могли скласти особисте враження про їхні психічні реакції на взаємодії з суб'єктами публічної адміністрації та їх посадовими особами й працівниками (див. відповідну діаграму Google Forms нижче).

Ці дані свідчать про наявність у більшості опитаних адвокатів найбільш релевантного досвіду, який мав місце протягом повномасштабної війни.

У адвокатів найнижчу оцінку отримав стан правової визначеності. Постійно працюючи із законодавством, адвокати, як ніхто інший, бачать суперечності й прогалини в законодавстві, які ускладнюють правозастосування, не даючи впевненості у тому, яка поведінка вважається правильною і які наслідки може потягнути за собою та чи інша дія або бездіяльність. У контексті психології це означає оцінку представниками професійної спільноти правового ландшафту як такого, що є хитким і не дає можливості окремим особистостям і суспільству в цілому будувати стійкі психологічні опори, необхідні для посттравматичного зростання. Тож той факт, що показник, який стосується правової визначеності, у адвокатів є навіть нижчим, ніж у військовослужбовців та ветеранів, видається цілком закономірним.

На жаль, адвокати низько оцінили і визнання гідності людини та цінності її особистого досвіду. Так, зокрема, 7 з 10 адвокатів повністю погодилися з твердженням про те, що внаслідок взаємодії з публічними службовцями клієнти часто демонструють фрустрованість (розчарування, пригніченість або гнів) через байдуже ставлення до них з боку таких службовців, і ще 7 правників позначили свою оцінку як «скоріше згоден», що загалом становить 70 % від загальної кількості проанкетованих адвокатів. Подібним чином, 65 % (13 з 20) проанкетованих адвокатів підтвердили, що клієнти, які за законом мають право на пільги, сприймають необхідність постійно доводити свій статус або право на такі пільги як знецінення та образу. Зокрема, 9 респондентів висловили «повну згоду» з цим твердженням, а ще 4 обрали варіант «скоріше згоден». Це тривожний сигнал і з точки зору права та публічного адміністрування, і з точки зору психології.

Низька оцінка була «виставлена» і прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів. Проте адвокати продемонстрували середній

рівень впевненості у можливості ефективного захисту прав законом і судом (2,96), що порівняно з іншими шкалами є досить високим показником.

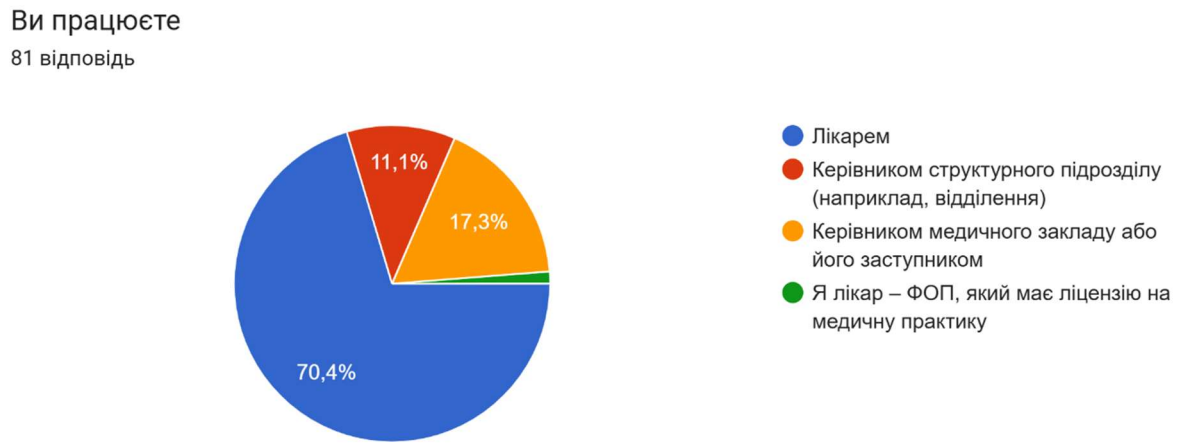
На перший погляд, це може видаватися парадоксальним. Однак, на думку авторки цієї роботи, яка також є адвокатом, цей «парадокс» є цілком пояснюваним. Упевненість адвокатів, яким зазвичай притаманний здоровий скепсис, у можливості ефективного захисту прав грунтується не на високій оцінці системи як «захисника прав», а насамперед на оцінці (свідомій чи неусвідомленій) власної спроможності адвокатів відстояти права своїх клієнтів, використовуючи закон для їх захисту.

Середнім балом адвокати оцінили і рівень бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав громадян. З одного боку, 50% опитаних адвокатів повністю чи частково відчули, що цифрові сервіси роблять взаємодію з державою більш прозорою та зрозумілою. З іншого, 60 % адвокатів повністю чи частково підтвердили гіпотезу про те, що паперова бюрократія перейшла у цифрову форму (4 осіб висловили повну згоду зі вказаним твердженням, а 8 виявилися скоріше згодними з ним). Як відзначив один із респондентів у відповідь на пропозицію поділитися думкою щодо дії(й) з боку державних органів чи посадових осіб, яка(і) допомогла(и) б клієнтам відчувати себе більш захищеними, «Ну хоча б щоб запрацював закон про paperless, який красиво позиціонували, прийняли, але на практиці «0». Інший адвокат додав, що «цифровізація зробила людей менш захищеними від свавілля влади». Тож цифровізація як така не є «панацеєю», вирішенням управлінських проблем і сама по собі не допомагає подолати управлінські виклики – все залежить від багатьох чинників: мети запровадження цифрових інструментів, наявності «праволюдинних» запобіжників, адекватності технічних рішень тощо. Ці чинники мають бути враховані владою, щоби цифровізація призвела не до відчуження і фрустрації, а до чутливості, ефективності та результативності.

Як і військовослужбовці та ветерани, адвокати найбільш високо оцінили «інституційну мужність» (Дж. Фрейд, С. Гарсі, 2022) [2]. Зазначене свідчить про те, що високий бал тут не є точкою зору однієї верстви населення, а уособлює запит суспільства на визнання владою своїх помилок, що, в свою чергу, призведе до зростання суспільної довіри до влади.

Дуже показовими є результати опитування лікарів, які виявили особливу зацікавленість в участі в анкетуванні.

З-поміж проанкетованих лікарів 70,4% (57 осіб) працюють лікарем, 11,1% (9 осіб) – керівником структурного підрозділу, 17,3% (14 осіб) - керівником закладу охорони здоров'я і 1,2 % (1 особа) є фізичною особою – підприємцем, що здійснює господарську діяльність з медичної практики. Це відображено нижче на Google Forms діаграмі.

Щодо розподілу лікарів за стажем лікарської діяльності, то він є таким: 59,3 % лікарів мають стаж понад 20 років, 22,2% - від 10 до 20 років, 7,4% - 5-10 років і 11,1% - до 5 років (див. діаграму нижче).

81,5 % проанкетованих осіб протягом 2022–2025 років безпосередньо працювали з військовослужбовцями, ветеранами, особами, що постраждали внаслідок бойових дій, внутрішньо переміщеними особами або особами з інвалідністю, що відображено на нижчевикладеній Google Forms діаграмі.

Зазначене свідчить, з одного боку, про достатнє відображення різного лікарського досвіду, а з іншого, - про наявність в учасників опитування значного релевантного досвіду.

Результати опитування лікарів (N = 81)

№	Назва чинника	Середній бал	Рівень показника
1	Визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду	2,12	Низький
2	Оцінка стану правової визначеності	2,64	Середній ближче до низького
3	Оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів	3,88	Високий
4	Впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом	2,18	Низький
5	Оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки).	4,77	Дуже високий
6	Оцінка рівня бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав	2,42	Низький

Результати анкетування лікарів змушують бити на сполох: серед лікарів домінує відчуття глибокої недооціненності та невпевненості у можливості захистити свої права.

Так, за шкалою визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду середній бал склав лише 2,12. Лікарі не відчувають, що їхня праця достатньо оцінена з боку держави з моральної та матеріальної точки зору. При цьому під час війни, окрім тривалого психотравматичного впливу, якого зазнають усі верстви українського суспільства, лікарі опиняються у «спільній травматичній

реальності» (М. Красносельський, О. Кирилова, О. Дубенко та ін., 2023) [55, с. 23] з пацієнтами. Здійснюючи свою професійну діяльність в умовах війни, лікарі знаходяться «у полі» стресових реакцій і дистресу своїх пацієнтів. Анкетування підтверджує, що надаючи медичну допомогу (послуги), зокрема, пацієнтам, які мають право на пільги, лікарі стикаються з відчуттям знецінення та образи, що виникають у таких пацієнтів через необхідність постійно доводити свій статус або право на такі пільги. Усе це може призводити (і нерідко призводить) до професійного вигорання лікарів та інших негативних психічних станів, що блокують посттравмативне зростання.

Низьким є і показник впевненості лікарів у можливості ефективного захисту своїх прав законом і судом. Цей показник є найнижчим серед показників усіх опитаних груп. Несучи відповідальність за життя і здоров'я людей, які потрапляють до лікарів для отримання медичної допомоги, лікарі виявляються вкрай низько захищеними перед юридичними ризиками своєї професії Видається, що на таку низьку оцінку лікарями можливостей захисту своїх прав могли вплинути і резонансні кримінальні провадження проти лікарів, повідомлень про які значно побільшало останнім часом.

На жаль, доводиться констатувати формування у лікарів «правового відчуження», де під відчуженням розуміється «втрата людиною почуття власної суб'єктивності в спілкуванні зі значущими іншими, втрати ідентичності, а також роз'єднання з самим собою і своїм психічним досвідом» (О. Сергієнко, Л. Перелигіна, В. Боснюк та ін., 2021) [56, с. 17]. При цьому «значущим іншим» тут виступає держава з її монополією на прийняття законів та судочинство.

Трохи вищою є оцінка лікарями стану правової визначності (2,64). Водночас, цей показник є також недостатньо високим, що зумовлюється, зокрема, великою кількістю нормативно-правових актів і обов'язкових медико-технологічних документів, що регулюють надання медичної допомоги (послуг), суперечливістю деяких аспектів реформування охорони здоров'я України та

постійними змінами «правил гри» (наприклад, у відносинах з Національною службою здоров'я України щодо фінансування медичного обслуговування населення), що не дає лікарям відчути «твердий ґрунт» під ногами.

Показник прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів виявився досить високим (3,88), проте це відображає не стільки оцінку лікарями діяльності суб'єктів публічного адміністрування як чесної та прозорої, скільки відповідь на позитивно спрямовані твердження анкети за цією шкалою та високий запит на чесність і прозорість діяльності державних органів та судів з боку професійної лікарської спільноти.

Рівень бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав, навпаки, отримав найнижчу оцінку з-поміж усіх проанкетованих спільнот (2,42 бали). У роботі лікаря документування усіх значущих фактів є неминучим (інакше просто неможливо забезпечити якість і наступність медичної допомоги), однак надмірна бюрократизація процесів змушує лікарів витрачати свій час і зусилля, замість лікування пацієнтів, на виконання бюрократичних вимог, що ускладнює професійну діяльність і сприймається лікарями доволі болісно. Негативно сприймається переведення бюрократії у цифрову форму, адже велика кількість форм обліково-звітної документації, на яку раніше скаржилися лікарі, просто перейшла «в цифру». Чимало часу займає і формування записів в Електронній системі охорони здоров'я (ЕСОЗ). І хоча електронне здоров'я є, беззаперечно, корисною інновацією, деякі аспекти його впровадження накладають додатковий тягар на лікарів. Усе покладає на лікарів додаткове емоційне навантаження і, вкупі з іншими чинниками, нерідко призводить до професійного вигорання.

Як і у попередніх групах, найвищу оцінку серед лікарів отримала шкала щодо «інституційної мужності» (за Дж. Фрейд, С. Гарсі) [2], що відображає високий запит лікарів на здатність державної системи визнавати свої помилки.

Наведемо результати опитування респондентів трьох проанкетованих груп у порівняльній таблиці.

Результати опитування: порівняльна таблиця

№	Назва чинника	Військово-службовці та ветерани	Адвокати	Лікарі
1	Визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду	2,68	2,21	2,12
2	Оцінка стану правової визначеності	2,12	2,08	2,64
3	Оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів	3,05	2,43	3,88
4	Впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом	2,44	2,96	2,18
5	Оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки).	4,32	4,24	4,77
6	Оцінка рівня бюрократизації процесів та доступності й придатності цифрових	2,86	2,94	2,42

	інструментів для реалізації прав			

Порівняння результатів за шістьма ключовими чинниками дозволяє нам дійти до таких висновків.

1. Вищий бал у військових та ветеранів за шкалою «визнання гідності людини і цінності її особистого досвіду» (2,68) корелює з їхньою найвищою соціальною роллю в умовах екзистенційної війни та визнанням цієї ролі державою та суспільством. На жаль, представники професійних груп, особливо лікарі, відчувають свою працю недооціненою.
2. Найнижчий бал у адвокатів за шкалою «оцінка стану правової визначеності» відповідає професійному досвіду адвокатів, який передбачає «глибоке занурення» у правничу матерію, зокрема, чинне законодавство України та практику його застосування. Це найбільш реалістичний погляд, який, на жаль, виглядає доволі песимістично.
3. Найнижчий бал за шкалою «оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів» також спостерігається у адвокатів, що зумовлюється їхнім професійним досвідом. Не відкидаючи можливість певної професійної деформації у частини адвокатів, вважаємо, що їхній професійний досвід є таким, що найбільше позбавлений ілюзій і краще відображає реальність, ніж досвід представників інших проанкетованих груп. Окрім цього чинника, досить великий розрив між групами респондентів відображає не стільки оцінку іншими групами респондентів (особливо лікарями) діяльності суб'єктів публічного адміністрування як чесної та прозорої, скільки відповідь на позитивно спрямовані твердження відповідних анкет за цією шкалою та високий запит на чесність і прозорість діяльності державних органів та судів.
4. Серед груп респондентів, особливо двох професійних груп (адвокати і лікарі) спостерігається помітний розрив за шкалою «впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом». Найвищий бал за цією шкалою,

який спостерігається у адвокатів, свідчить не стільки про відсутність системних проблем із захистом прав законом і судом, скільки про відчуття адвокатами власної спроможності захистити права, представляючи інтереси своїх клієнтів, зокрема і в суді, використовуючи для цього всі можливі й доступні адвокату законні засоби. Не маючи такої професійної компетентності і впевненості у власних силах, представники інших груп респондентів відчувають «правову відчуженість» і безпорадність перед судово-правовою системою.

5. Найвищий бал у всіх групах респондентів, незалежно від життєвого та професійного досвіду, було отримано за шкалою «оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки)» (від 4,24 у адвокатів до 4,77 у лікарів). Це свідчить про великий суспільний запит на визнання державою в особі її органів та посадових осіб своїх помилок і психологічну готовність довіряти такій державі.
6. Як свідчать оцінки конкретних тверджень анкет, представники усіх груп респондентів розуміють необхідність певних бюрократичних процедур, а також цілком нормально ставляться до цифровізації. Утім, недостатньо високі оцінки доступності й придатності цифрових інструментів для реалізації прав (особливо серед лікарів) підтверджують необхідність зміни цифрової парадигми з контрольної, як це почасти відбувається зараз у взаємодії з державою, на сервісну, основним фокусом якої є зручність для громадян і осіб, що використовують цифрові сервіси у своїй професійній діяльності.

Зазначені висновки щодо вказаних гіпотез загалом підтверджуються і результатами глибинних інтерв'ю, які дали можливість дослідити особистий досвід ветерана, двох лікарів і двох представників пацієнтських організацій, а через них - і психолого-правові виклики та стратегії адаптації пацієнтів та членів їхніх родин. Так, зокрема, ветеран, з яким було проведено глибинне інтерв'ю, підтвердив, що загалом стикається з повагою до себе, і це додає йому оптимізму та сил займатися соціальною діяльністю. І лікарі, і представники пацієнтської

спільноти висловили занепокоєність щодо реальних можливостей захисту своїх прав, але у пацієнтських лідерів впевненість у можливостях впоратися з викликами, пов'язаними з взаємодією із управлінською та судово-правовою системою, видалася вищою. Це пояснюється, зокрема, тим, що пацієнти та їх лідери все життя (або багато років поспіль) ведуть боротьбу з хворобою, і це навчило їх вірити у власну спроможність, яка часто була єдиним виходом зі складних життєвих ситуацій, звертатися по допомогу і досить ефективно долати труднощі.

Висновки до Розділу ІІ.

1. Дизайн емпіричного дослідження та цільова вибірка дозволили перевірити і ключові та часткові гіпотези щодо чинників (модераторів) та бар'єрів (інгібіторів) постравматичного зростання, пов'язаних з формуванням безпечної бази та відновленням агентності.

2. Емпіричне дослідження психологічних особливостей правосвідомості вразливих категорій та професійних груп в умовах війни та відбудови України дозволило зробити такі ключові висновки:

- Визнання гідності людини і цінності особистого досвіду військовослужбовців та ветеранів корелює з їхньою найвищою соціальною роллю в умовах екзистенційної війни та визнанням цієї ролі державою та суспільством.

- Найнижчий бал за шкалою «оцінка прозорості діяльності державних органів та чесності роботи судів» також спостерігається у адвокатів, що зумовлюється їхнім професійним досвідом. Водночас, найвища впевненість у можливості ефективного захисту прав законом і судом, продемонстрована адвокатами, зумовлена високої здатністю цієї професійної групи захищати права та законні інтереси. Не маючи такої професійної компетентності, представники інших груп респондентів відчувають безпорадність перед судово-правовою системою.

- Найвищий бал у всіх групах респондентів, незалежно від життєвого та професійного досвіду, було отримано за шкалою «оцінка «інституційної мужності» (здатності державної системи визнавати свої помилки)», що свідчить про великий суспільний запит на визнання і виправлення державою в особі її органів та посадових осіб своїх помилок і психологічну готовність довіряти такій державі.

Розділ ІІІ. ФАСИЛІТАЦІЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА ДОПОМОГОЮ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА НАЛЕЖНОГО ВРЯДУВАННЯ

3.1. Обговорення результатів емпіричного дослідження в контексті фасилітації посттравматичного зростання українського суспільства за допомогою верховенства права та належного врядування

У попередньому розділі бути розглянуті результати проведеного авторкою емпіричного дослідження, зокрема, анкетування військовослужбовців та ветеранів, адвокатів і лікарів.

Тепер розглянемо, як дані, отримані за результатами опитування (анкетування), підтверджують гіпотези, які перевірялися за допомогою емпіричного дослідження.

1. Дані емпіричного дослідження підтверджують гіпотезу про те, що визнання державою гідності людини і важливості її досвіду є критичним для відновлення відчуття власної цінності. Той факт, що військовослужбовці та ветерани значно вище оцінили визнання гідності людини, ніж представники цивільних професій (навіть тих, які мають велику соціальну значущість, як професії адвоката та лікаря) свідчить про те, що державна ветеранська політика і суспільний дискурс підтримують відчуття власної цінності значно краще, ніж це відбувається стосовно професійних середовищ лікарів та адвокатів.
2. Невисокі показники щодо правової визначеності, які спостерігаються у всіх групах, підтверджують наявність фонової тривоги (особливо у професійній групі лікарів). Це, в свою чергу, свідчить про наявність кореляції між станом правової визначеності, яка є ключовим складником верховенства права, і відчуттям «безпечної правової бази».

3. Отримані дані підтверджують гіпотезу про те, що прозорість діяльності державних органів та чесна робота судів є необхідною умовою для спокою і впевненості у майбутньому. Висока оцінка лікарів (3,88) свідчить про те, що ця група бачить у прозорості опору для адаптації і зростання.
4. Низькі показники впевненості у можливості ефективного захисту прав законом і судом, отримані в результаті анкетування лікарів (2,18) та військовослужбовців і ветеранів (2,44), є сумним доказом відчуття правової відчуженості та безпорадності, а відтак недостатнього сприйняття держави та права як «надійної бази», яке є бар'єром для посттравматичного зростання.
5. До певної міри підтвердилася гіпотеза про інгібування позитивних змін цифровою бюрократією (з відповідним твердженням погодилося майже 70 % лікарів, а адвокати навіть обирали цю тему для відповіді на відкрите запитання). Утім, цифрові сервіси мають потенціал для того, щоби зробити взаємодію з державою більш прозорою та зрозумілою, а відтак психологічно комфортною. Водночас «психотерапевтична функція цифрової взаємодії з державою» може бути реалізована тільки тоді, коли така взаємодія буде мати скоріше сервісне і добровільне, ніж директивно-контрольне спрямування, і коли бюрократія не змінюватиме свою форму з аналогової на цифрову.
6. Доволі неочікуваним (хоча і цілком зрозумілим) став величезний суспільний запит на «інституційну мужність», який підтвердили всі групи опитаних. Визнання публічною владою своїх помилок є умовою відновлення суспільної довіри, якій не сприяють деякі неоптимальні управлінські рішення, помилки в кадровій політиці тощо. А інформація про корупцію у вищих ешелонах влади під час дії правового режиму воєнного стану взагалі сприймається як «інституційна зрада» (за К. Сміт, Дж. Фрейд) [36], викликаючи гостре відчуття несправедливості та руйнуючи суспільну солідарність. Під час здійснення публічної влади помилки є неминучими, особливо під час війни, і суспільство має бути свідомим цього й навчитися правильно на це реагувати. Ситуацію ускладнює відсутність достатнього досвіду стратегічних комунікацій, коли

навіть цілком слушні реформаторські рішення української влади не доносяться або неправильно доносяться до суспільства, що почасти призводить до нерозуміння. Цим намагається скористатися ворог, який запускає інформаційні спецоперації, спрямовані на зниження довіри до влади, розхитування українського суспільства, його фрагментацію та підрив позитивного іміджу України на міжнародній арені. Тож визнання владою своїх помилок має стати потужним запобіжником проти суспільного невдоволення, апатії чи інших негативних, а подекуди і небезпечних для Української держави і суспільства явищ, що гальмують посттравматичне зростання. Більш того, визнання та готовність до виправлення помилок має стати важливою передумовою для оновлення суспільного договору між державою і суспільством.

Дані опитувань доповнюються результатами глибинних інтерв'ю, зокрема, інтерв'ю з двома лідерами інститутів громадянського суспільства. Так, представниця інституту громадського суспільства, який захищає права пацієнтів, що живуть з певним хронічним захворюванням, та членів їхніх сімей, відзначила, що правильні законодавчі та управлінські рішення (зокрема, щодо системи реімбурсації) дали можливість пацієнтам відчувати міцний ґрунт під ногами навіть під час повномасштабної війни. Це сприяло відчуттю безпеки та власної спроможності за умов, коли такі пацієнти «ведуть дві війни - війну з хворобою, яка триває все життя», і, разом з іншими, несуть на собі тягар повномасштабної війни. Наведений пацієнтською лідеркою приклад є доказом наявності кореляції між належним врядуванням (зокрема, ефективністю врядування) та відчуттям «безпечної бази» і збереженням (відновленням) власної агентності. Інформація, отримана в результаті глибинних інтерв'ю, «помножена» на результати анкетування, підтверджує гіпотезу про те, що чим вище громадянин оцінює якість врядування, тим вищим є рівень його особистісної агентності, що, у свою чергу, фасилітує посттравматичне зростання

3.2. Напрями психолого-правового забезпечення посттравматичного зростання українського суспільства

Як було обґрунтовано вище, законодавчі та управлінські рішення чинять значний вплив на психічні процеси, модеруючи чи інгібуючи посттравматичне зростання.

Розглянемо напрями, в яких мають прийматися рішення, спрямовані на сприяння посттравматичному зростанню українського суспільства, та способи, у які забезпечується таке зростання.

1. Прийняття «інклюзивних» стратегічних документів та законодавчих актів, які втілюється у реальних суспільних практиках, як запорука суспільної поваги, валідації та турботи.

Йдеться про таку систему нормативно-правових актів та нормативних документів, яка забезпечує рівність прав та рівний доступ до благ і можливостей для осіб, що мають особливі фізичні, соціальні та психологічні потреби. У цілях психологічного забезпечення є сенс говорити про категорії громадян, які, внаслідок специфічного травматичного досвіду, відчувають особливу потребу у відновленні власної агентності. Орієнтовний перелік таких осіб було наведено у першому розділі дослідження.

Показовим позитивним прикладом є Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» щодо формування комплексного підходу до внутрішньої політики у ветеранській сфері» від 11 березня 2025 року № 4285-IX [57], який вирішив проблему «відсутності законодавчо визначеної рамки та пріоритетів політики щодо ветеранів війни», яка обумовлювала «прийняття суперечливих державницьких рішень, безсистемне формування законодавчої бази» (Пояснювальна записка, 2024) [58]. Прийнятий закон запровадив комплексний підхід до внутрішньої політики у ветеранській сфері, який, серед іншого, передбачає: створення та забезпечення функціонування ефективної системи повернення з військової

служби до цивільного життя; сприяння ветеранам війни у здобутті економічної самостійності, залучення їх до ветеранського підприємництва, освітніх програм, зайнятості та працевлаштування; сприяння ветеранам війни у реалізації їхніх творчих можливостей та ініціатив, залучення їх до активної участі в соціальному, економічному та гуманітарному розвитку держави; підтримка фізичної культури і спорту ветеранів війни тощо [57].

Як ці правові норми відображаються у психологічній реальності та впливають на посттравматичне зростання? Залучення до освітніх програм, допомога у здобутті економічної самостійності, сприяння у реалізації творчих ініціатив допомагає відновити особисту агентність. Тим більше цьому сприяє залучення до активної участі в соціальному, економічному та гуманітарному розвитку держави. Практична реалізація таких кроків і масштабування їх на всі групи, що потребують відновлення особистої агентності, має виступити потужним драйвером посттравматичного зростання українського суспільства.

2. Зменшення правової невизначеності в законодавстві та судочинстві як шлях до забезпечення правової «безпечної бази» та підвищення агентності громадян.

Дослідники проблем правотворчості звертають увагу на те, що «акти повинні бути зрозумілими (доступними), несуперечливими й мають пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи прогалин» (М. Дмитрієва, 2021) [59, с. 15]. На жаль, такі характеристики не повною мірою властиві чинному законодавству України. Його сучасний стан характеризується величезним масивом нормативно-правових актів та інших нормативних документів (наприклад, тільки відносини у сфері охорони здоров’я наразі регулюються майже шістьма тисячами нормативних документів), постійним внесенням змін (у деякі чинні закони було внесено по кілька десятків змін) і при цьому відставанням від потреб правового регулювання. Особливо «болісним» цей стан виявляється для громадян, які намагаються зорієнтуватися у вимогах

економічного, податкового, військового, соціального та іншого законодавства. Усе це зумовлює необхідність «законодавчих втручань», спрямованих на підвищення рівня правової визначеності.

З-поміж скерованих на це заходів слід особливо відзначити рекодифікацію цивільного і кримінального законодавства, яка триває у цей час. Помічним було би і розроблення та прийняття низки галузевих кодексів, зокрема, Медичного кодексу України, на необхідності чого авторка цієї роботи наголошує вже багато років поспіль (Р. Гревцова, 2007) [60, с. 11].

У контексті зменшення юридичної невизначеності в судочинстві дослідники відзначають, що «ефективними інструментами цього, відповідно до правових позицій Верховного Суду, є дотримання під час судочинства правил подолання юридичних колізій, а також застосування аналогії права та аналогії закону» (А. Дутчак, Р. Гаврилюк, 2023) [61].

З психологічної точки зору збільшення передбачуваності законодавства і правозастосовної практики сприятиме зниженню рівня стресу у тих, хто нечасто стикається з необхідністю застосовувати законодавство, і фонової тривоги у тих, хто стикається з ним постійно (наприклад, бухгалтери, фізичні особи-підприємці). Зниження рівня правової невизначеності дозволить мати більший контроль над власним життям, будувати довгострокові плани та робити кроки щодо їх реалізації (наприклад, започатковувати власний бізнес), що є ознакою посттравматичного зростання. При чому це актуально не тільки для людини, а й для цілих груп (наприклад, таких великих професійних груп, як лікарі, підприємці тощо) і українського суспільства в цілому.

3. Стимулювання визнання і виправлення помилок у діяльності органів публічної адміністрації та їх належне комунікування суспільству як умова формування відчуття безпеки і взаємної довіри та підстава для перегляду і осучаснення суспільного договору.

Як було обґрунтовано вище, у суспільстві існує величезний запит на «інституційну мужність». Для того, щоби вона змогла повноцінно реалізуватися, необхідне стимулювання за допомогою політико-правових засобів.

Враховуючи євроінтеграційний вектор розвитку Української Держави та суспільства, особливий інтерес у цьому плані становить практика визнання і виправлення помилок суб'єктами публічної адміністрації, яка склалася в Європейському Союзі.

Частина 3 статті 12 Європейського кодексу належної адміністративної поведінки передбачає: «Якщо допущено помилку, яка негативно впливає на права або інтереси приватної особи, посадова особа повинна вибачитися за неї та докласти зусиль для виправлення негативних наслідків, що виникли в результаті її помилки, у найшвидший спосіб, а також поінформувати особу про будь-які права на оскарження відповідно до статті 19 цього Кодексу» [62].

В Україні поступово впроваджуються європейські підходи до врядування, свідченням чого став Закон України «Про адміністративну процедуру» [63]. Однак, в Україні визнання і виправлення помилок наразі лежить більше у юридичній площині, що не дає публічному службовцю достатньо «простору» для чуйного і уважного комунікування своєї помилки громадянину через страх публічного службовця перед дисциплінарною та іншою юридичною відповідальністю.

З огляду на це видається необхідним внесення до законодавства таких змін, які стимулюватимуть виправлення помилок без страху покарання за них (звісно, крім випадків, коли йдеться про вчинення публічним службовцем умисних та / або тяжких необережних кримінальних правопорушень).

Потребують перегляду та оновленню і етичні засади виправлення помилок публічними службовцями, адже «Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування» не містять вимог щодо вибачення за помилки і їх проактивного виправлення [64].

Між тим, акт вибачення є ключовим для переходу від практики замовчування до «справедливої культури», яку обстоює Сідні Деккер (2016) [65], представник відкритої і соціально орієнтованої скандинавської управлінської традиції, який у своїй праці «Справедлива культура: відновлення довіри та підзвітності у вашій організації» звертає увагу на те, як зміна культури в соціальній структурі сприяє психологічному відчуттю безпеки.

У менеджменті організацій відоме і таке психологічне явище, як «парадокс відновлення» (М. Маккалоу, С. Бгарадвадж, 1992) [66], коли чуйне виправлення недоліків в обслуговуванні, якщо ці недоліки не належать до дуже серйозних, може залишити клієнта навіть більш задоволеними, ніж це було до виявлення таких недоліків (М. Маккалоу, 2009) [67]. Це справедливо і для взаємодії громадян з публічною адміністрацією. І справді: коли чиновник, що припустився помилки, визнав свою помилку і щиро вибачився перед людиною, вона відчуває себе почутою, а відтак важливою. Це підвищує самооцінку, долає відчуття безпорадності перед системою і сприяє відновленню агентності.

Визнання помилок під час взаємодії, яка сприймається як щира, чесна і справедлива, здатна покращити імідж владних інституцій і сприяє відновленню та підвищенню довіри. Це доводять теоретичні висновки та емпіричні результати, отримані дослідниками теорії «процедурної справедливості». Так, у своїй праці «Соціальна психологія процедурної справедливості, критичні проблеми процедурної справедливості» американські психологи Е. Аллан Лінд та Том Тайлер відзначають: «Якщо процедура здалася б вам справедливою, ви були б більш схильні прийняти рішення судді та вважати його справедливим, а весь цей досвід оцінили б як більш задовільний», підтверджуючи що зазвичай людина здатна цілком нормально сприйняти навіть негативне для себе рішення, якщо воно було прийняте в результаті процесу, який, на думку людини, був чесним і справедливим (Е.А. Лінд та Т. Тайлер, 1988) [68]. Тому чесні процедури можуть створити «подушку безпеки», яка захищає інституцію від ворожості, яку, можливо, в іншому випадку викликало б непопулярне рішення» і мають

«..потенціал для покращення сприйняття рішень і, таким чином, для загоєння соціальних ран, спричинених конфліктом» [68].

Таким чином, здатність влади визнавати і виправляти свої помилки, яка грунтується на «справедливій культурі» (за С. Деккером) і «процедурній справедливості» (за Е. А. Ліндом і Т. Тайлером), сприяє відновленню відчуття безпеки, самоцінності, особистої агентності та довіри до влади і осіб, що її представляють. Відтак «інституційна мужність» (за Дж. Фрейд та ін.), важливість якої підтвердили всі опитані під час нашого емпіричного дослідження групи респондентів, є потужним модератом посттравматичного зростання особистості та суспільства.

У цьому зв'язку слід особливо наголосити на комунікаційному складнику визнання помилок, якому має бути приділена серйозна увага на всіх рівнях влади і публічної адміністрації і щодо всіх видів комунікації – від міжособистісних комунікаційних взаємодій між чиновником і громадянином до стратегічних комунікацій.

4. Запровадження травма-інформованого врядування (за С. Хобзеєм) [51] *як запобіжник від ретравматизації.*

Особливе значення для фасилітації посттравматичного зростання має запровадження травма-інформованого врядування, яке грунтується на травма-інформованому підході.

Виходячи з визначення Управління служб психічного здоров'я та лікування залежностей SAMHSA (США), травма-інформований підхід означає не просто набір методик, а організаційну культуру, сутність якої полягає у тому, що всі, на кожному рівні організації, усвідомлюють природу та вплив травми на сім'ї, групи, організації та громади, а також на окремих осіб; вміють розпізнавати ознаки травми; реагують на пов'язані з травмою виклики, з якими доводиться стикатися в діяльності організації; та протидіють повторній травматизації [69].

За SAMHSA, травма-інформований підхід грунтується на таких принципах:

1) безпека;
2) довіра і прозорість;
3) підтримка рівних;
4) співробітництво і взаємність;
5) розширення прав і можливостей, право голосу та свобода вибору;
6) врахування культурних, історичних та гендерних аспектів [69].

Впроваджуваний в установах соціально-гуманітарної сфери після 2014 року, після початку повномасштабної російсько-українською війни травма-інформований підхід став застосовуватися набагато ширше завдяки розумінню його важливості та політичній волі. Значну роль у поширенні цього підходу відіграла Програма першої леді України Олени Зеленської «Ти як?» [70]. Інформація про підсумки впровадження Програми «Ти як?» в практику надання медичної допомоги, освітньої діяльності та психосоціальних послуг свідчить про ефективність цієї програми [71].

З огляду на це видається доцільним масштабувати практику впровадження програми й на інші сфери, в яких людина взаємодіє із суб'єктами публічної адміністрації. Як зазначалося вище, вбачається сенс у концептуалізації «травма-інформованого врядування», яке український дослідник С. Хобзей (2025) визначив як «управлінський спосіб проєктування політик, процедур, комунікацій і сервісних маршрутів із метою мінімізації ненавмисної ретравматизації та підтримання функціональності організацій у кризі» [51, с. 123]. Таке врядування має створити широкий суспільний контур для запобігання інституційній ретравматизації та каркас для повернення відчуття безпеки й активації особистої та суспільної агентності.

5. З-поміж напрямів психолого-правового забезпечення посттравматичного зростання українського суспільства слід особливо відзначити *системний рух до*

євроінтеграції та своєчасне і правильне донесення до суспільства кроків, зроблених владою у цьому напрямі, що мають стати запорукою задоволення психологічних потреб у безпеці та розвитку.

Чому цей напрям видається надзвичайно важливим з точки зору фасилітації посттравматичного зростання? У свідомості багатьох громадян Європейський Союз асоціюється з високими стандартами, досить широкими можливостями і дотриманням прав людини – тим, що необхідно для задоволення потреб у безпеці та розвитку. Тож дії, спрямовані на прийняття України до ЄС, можуть сприйматися як кроки на шляху до створення правової «безпечної бази» (за Дж. Боулбі) та збереження і подальшої активації агентності українського суспільства, а відтак як важливі віхи на шляху його посттравматичного зростання.

Висновки до Розділу ІІІ.

1. Дані, отримані за результатами опитування (анкетування) та глибинних інтерв'ю, підтвердили основні гіпотези, а також часткові гіпотези, які перевірялися за допомогою емпіричного дослідження.

Повністю підтвердилися гіпотези про важливість визнання державою гідності та особистого досвіду людини для відновлення відчуття власної цінності. Знайшли емпіричне підтвердження і гіпотези про наявність кореляції між станом правової визначеності, прозорості роботи державних органів і судів та впевненістю у можливості відстояти порушені права і відчуттям правової «безпечної бази» (за Дж. Боулбі) та відновленням цілеспрямованої активності, що є важливим для посттравматичного зростання.

2. Окреслено основні напрями психолого-правового забезпечення посттравматичного зростання українського суспільства, серед яких: прийняття «інклюзивних» стратегічних документів та законодавчих актів, які втілюються у

реальних суспільних практиках; зменшення правової невизначеності в законодавстві та судочинстві, покликане сприяти забезпеченню «безпечної правової бази» та підвищенню агентності громадян; стимулювання визнання і виправлення помилок у діяльності органів публічної адміністрації та їх належне комунікування суспільству; запровадження травма-інформованого врядування, (за С. Хобзеєм), спрямованого на запобігання ретравматизації, а також системний рух до євроінтеграції і своєчасне й правильне донесення до суспільства кроків, зроблених владою у цьому напрямі.

ВИСНОВКИ

1. Травматичний досвід, отримуваний українським суспільством, та стратегії адаптації, використовувані ним у відповідь на російську агресію, зумовлюють необхідність у розробленні нових теоретичних моделей, зокрема концепції посттравматичного зростання суспільства. Тож посттравматичне зростання суспільства концептуалізовано шляхом екстраполяції моделі посттравматичного зростання особистості, запропонованої Р. Тедескі та Л. Калхуном, на суспільство в універсальному вимірі, але з акцентом на український контекст.

2. Ґрунтуючись на факторах (сферах) та ознаках ПТЗ особистості, виокремлених Р. Тедескі та Л. Калхуном та розвинутих, зокрема, В. Климчуком, виокремлено ознаки посттравматичного зростання суспільства.

Сфера ***цінування життя,*** представлена в моделі Р. Тедескі і Л. Калхуна, в суспільному вимірі може означати: 1) утвердження безумовної цінності кожного життя, що знаходить свій вияв в інклюзивних законодавчих приписах та в реальних суспільних практиках; 2) цінування безпекового стану, за якого відсутні загрози життю багатьох людей, їх груп та існуванню держави.

Сфера ***усвідомлення змін у колективному «Ми» та власної сили як суспільства*** може означати: 1) беззаперечне відчуття власної агентності, суб'єктності; 2) усвідомлення себе нащадками української духовно-культурної традиції; 3) сформовану нову ідентичність; 4) готовність, у разі необхідності, відстоювати свої цінності на внутрішній та зовнішній аренах.

Сфера ***більш глибоких та продуктивних зв'язків всередині суспільства та міжсуспільної взаємодії*** може передбачати: 1) подолання фрагментації суспільства на групи залежно від досвіду проживання травматичної події (у випадку українського суспільства - війни) та суспільну повагу до кожного досвіду; 2) сформовану культуру волонтерства та благодійництва; 3)

життєздатність та адаптивність соціальних структур, які слугують, за Р. Тедескі та Л. Калхуном, «середовищем підтримки».

Сфера ***духовного розвитку***, Р. Тедескі та Л. Калхуном, стосовно суспільства може означати: 1) наявність нових ментальних опор; 2) практикування діяльної віри, виявом якої є соціальна відповідальність.

Сфера ***нових можливостей***, виокремлена Р. Тедескі та Л. Калхуном, у контексті суспільства може означати: 1) подолання імперського минулого і пов'язаного з ним комплексу меншовартості; 2) нове позиціонування себе на зовнішньополітичній арені; 3) ціннісне лідерство у лімінальному світі; 4) технологічне лідерство.

3. Виокремлено основні чинники (модератори), що сприяють посттравматичному зростанню суспільства, які згруповано за сферами (факторами), зазначеними в моделі ПТЗ Р. Тедескі та Л. Калхуна. До таких чинників, зокрема, віднесено:

У сфері ***цінування життя***: 1) відчуття суспільством своєї ролі як простору, в якому ядро суспільства - народ - виступає єдиним джерелом влади (стаття 5 Конституції України); 2) переосмислення групових цінностей (за П. Горностаєм), яке є передумовою нової ідентичності.

У сфері ***усвідомлення змін у колективному «Ми» та власної сили як суспільства***: 1) активне когнітивне опрацювання колективного «Ми» (цілеспрямована румінація); 2) колективна ефективність (за А. Бандурою).

У сфері ***більш глибоких та продуктивних зв'язків всередині суспільства та міжсуспільної взаємодії*** слід особливо відзначити солідарність, згуртованість та взаємодопомогу.

У сфері ***духовного розвитку***: 1) звернення до віри для пошуку сенсу в стражданні та у його подоланні (за В. Франклом); 2) активне і адаптивне сенсотворення.

У сфері ***відчуття нових можливостей**:* 1) суспільний запит на духовний і культурний розвиток; 2) розширення горизонтальних мереж.

4. Визначено ключові ***інгібітори (бар'єри) посттравматичного зростання суспільства***, якими ***в українському контексті*** часів російсько-української війни та повоєнного відновлення ключовими можуть виступити: звикання до наслідків війни, соціальна нерівність у питаннях відповідальності та доступу до ресурсів і руйнування суспільної солідарності, фрагментація суспільства і т.зв. «інституційна зрада» (за Дж. Фрейд, С. Гарсі), відчуття «марності жертви» у разі можливого несправедливого закінчення війни (чого, сподіваємось, не допустить український народ, влада і світова спільнота) або недостатньої ефективності та чутливості державних та суспільних інститутів.

5. Визначено, що ключовим складником інституційно-правових механізмів посттравматичного зростання українського суспільства є, зокрема, належне врядування і його невід'ємний елемент - верховенство права як фундаментальний принцип функціонування і розвитку сучасних демократичних держав.

6. Встановлено, що ***верховенство права*** може розглядатися не тільки як правова категорія, а й як психологічний конструкт. Проаналізовано психологічний вплив складників верховенства права на суспільство. Визначено, що верховенство права відіграє роль ***правової «безпечної бази»*** (за Дж. Боулбі), виступаючи важливим чинником психологічної безпеки особистості та суспільства.

7. Встановлено, що належне врядування доцільно розглядати як ***чинник відновлення особистісної та суспільної агентності.*** Розкрито психологічне значення кожного складника належного врядування для відновлення суспільної агентності.

8. Було сформульовано та емпірично перевірено основні та часткові гіпотези щодо чинників (модераторів) та бар'єрів (інгібіторів)

посттравматичного зростання, пов’язаних з формуванням безпечної бази та відновленням агентності, зокрема:

- підтверджено гіпотезу про те, що визнання державою гідності людини і важливості її досвіду є критичним для відновлення відчуття власної цінності;

- наявний прямий зв’язок між станом правової визначеності, яка є ключовим складником верховенства права, і відчуттям «безпечної правової бази»;

- прозорість діяльності державних органів та чесна робота судів є необхідною умовою для спокою і впевненості у майбутньому;

- відчуття правової відчуженості та безпорадності у груп респондентів (крім адвокатів) свідчить про недостатність сприйняття держави та права як правової «безпечної бази», а відтак може бути бар’єром для посттравматичного зростання;

- до певної міри підтвердилася гіпотеза про інгібування позитивних змін цифровою бюрократією; водночас, цифрові сервіси мають потенціал для того, щоби зробити взаємодію з державою більш прозорою та зрозумілою, а відтак психологічно комфортною;

- дослідження продемонструвало величезний суспільний запит на «інституційну мужність», яка є важливою умовою підвищення суспільної довіри до держави та її інституцій, а відтак ключовим чинником посттравматичного зростання українського суспільства.

9. Окреслено основні напрями психолого-правового забезпечення посттравматичного зростання українського суспільства. Ключовими серед них видаються такі напрями:

1) прийняття «інклюзивних» стратегічних документів та законодавчих актів, які втілюються у реальних суспільних практиках, як запоруки суспільної поваги, валідації та турботи;

2) зменшення правової невизначеності в законодавстві та судочинстві як шлях до забезпечення правової «безпечної бази» (за Дж. Боулбі) та підвищення агентності громадян;

3) стимулювання визнання і виправлення помилок у діяльності органів публічної адміністрації та їх належне комунікування суспільству як умова формування відчуття безпеки і взаємної довіри та підстава для перегляду і осучаснення суспільного договору;

4) запровадження травма-інформованого врядування (за С. Хобзеєм) як запобіжника від ретравматизації;

5) системний рух до євроінтеграції та своєчасне і правильне донесення до суспільства кроків, зроблених владою у цьому напрямі, як запорука задоволення психологічних потреб у безпеці та розвитку, а відтак фасилітатор активації суспільної агентності, необхідної для посттравматичного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Wexler D. B. Two Decades of Therapeutic Jurisprudence. *Touro Law Review*. 2008. Vol. 24, No. 1. Art. 4. P. 17–29. URL: https://digitalcommons.tourolaw.edu/lawreview/vol24/iss1/4.
2. Schloeffel C. From institutional betrayal to institutional courage: An interview with Jennifer Freyd, PhD, and Sarah Harsey, PhD, from the Center for Institutional Courage (Courage). *Camille Schloeffel*. 2022. Sept. 18. URL: https://www.camilleschloeffel.com/post/from-institutional-betrayal-to-institutional-courage.
3. Mueller J. E. Presidential popularity from Truman to Johnson. *The American Political Science Review*. 1970. Vol. 64, No. 1. P. 18-34. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Presidential-Popularity-from-Truman-to-Johnson-Mueller/d24cb5dd076f51c14bdcb958906f1886086112f3.
4. Janoff-Bulman R. Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma. New York : The Free Press, 1992. 256 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=J7OVCUpFiLgC&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
5. Bonanno G. A. Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2008. Vol. S, No. 1. P. 101-113. URL: https://www.researchgate.net/publication/8909498_Loss_Trauma_and_Human_Resilience.
6. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15, No. 1. P. 1-18. URL: https://www.researchgate.net/publication/247504165.
7. Joseph S. What doesn't kill us... *The Psychologist*. 2012. Vol. 25, no. 11. P. 816-819. URL: https://cdn2.psychologytoday.com/assets/2024-07/Psychologist%20What%20Doesn%27t%20Kill%20Us.pdf.

8. Logan A. C., Berman S. H., Scott R. B., Berman B. M., Prescott S. L. Catalyst Twenty-Twenty: Post-Traumatic Growth at Scales of Person, Place and Planet. *Challenges*. 2021. Vol. 12, No. 1. 9. 17 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/350065429.
9. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9, No. 3. P. 455-471. URL: https://sites.charlotte.edu/ptgi/wp-content/uploads/sites/9/2015/01/The-Posttraumatic-Growth-Inventory-Measuring-the-positive-legacy-of-trauma.pdf.
10. Рева М.М., Тітова Т.Є. Особливості посттравматичного зростання учасників бойових дій із різним ставленням до майбутнього. *Психологія і особистість*. 2024. № 1. С. 129-140. https://psychpersonality.com.ua/web/uploads/journals_pdf/No.%201%20(14)_2024_.pdf.
11. Титаренко Т. М. Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя : монографія / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 160 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724758/1/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%86%D0%A1%D0%9F%D0%9F_2_23_02_21%20%281%29.pdf.
12. Кокун, О., Лозінська, Н.., Пішко, І., Олійник, В. . (2025). Особливості посттравматичного зростання військовослужбовців з різним бойовим досвідом. *Вісник Національного університету оборони України*, *87*(5), 80-89. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2025-87-5-80-89.
13. Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання : монографія / В. О. Климчук ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. 2-ге вид., переробл. і допов. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 158 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/klymchuk-mono-2020.pdf.

14. Individual and Collective Posttraumatic Growth in Victims of Natural Disasters: A Multidimensional Perspective / A. Wlodarczyk, N. Basabe, D. Páez, L. Villagrán, C. Reyes // Journal of Loss and Trauma. 2017. Vol. 22, № 5. P. 371-384. URL: https://doi.org/10.1080/15325024.2017.1297657.
15. Maitlis S. Posttraumatic Growth at Work // Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior. 2020. Vol. 7. P. 395-419. URL: https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-012119-044932.
16. Social sharing of emotion, post-traumatic growth, and emotional climate: Follow-up of Spanish citizen's response to the collective trauma of March 11th terrorist attacks in Madrid / B. Rimé, D. Páez, N. Basabe, F. Martínez // European Journal of Social Psychology. 2010. Vol. 40, № 6. P. 1029-1045. URL: https://doi.org/10.1002/ejsp.700.
17. National resilience rise following the Hamas invasion of Southern Israel as an indicator of collective post-traumatic growth / Y. Eshel, H. Marciano, S. Kimhi, A. Kaim, M. S. Tov, B. Adini // International Journal of Intercultural Relations. 2025. Vol. 105. Article 102130. URL: https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2024.102130.
18. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*. 2000. Vol. 3, Iss. 4. P. 449-466. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/136843100003004004.
19. Bandura A. Toward a Psychology of Human Agency. *Perspectives on Psychological Science*. 2006. Vol. 1, No. 2. P. 164-180. DOI: 10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x. URL: http://wexler.free.fr/library/files/bandura%20(2006)%20towards%20a%20psychology%20of%20human%20agency.pdf.
20. Горностай П. Психологія колективних травм : монографія / Павло Горностай ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. 336 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Gornostai_Collective_traumas.pdf.

21. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / Д-р Джудіт Герман ; пер. з англ. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів : Видавництво Старого Лева, 2024. 424 с.
22. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3): February 2022 - December 2023 / World Bank Group ; Government of Ukraine ; European Union ; United Nations. Washington, DC : World Bank, 2024. 182 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022025114040022/pdf/P180174-ca39eccd-ea67-4bd8-b537-ff73a675a0a8.pdf.
23. Біблія. Новий Заповіт / пер. І. Огієнка ; Соборне послання св. апостола Якова. *Вікіджерела*. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)/Новий_Заповіт/Соборне_послання_св._апостола_Якова.
24. Sutton J. Liminality and the stuff of life. *The Psychologist*. 2016. URL: https://www.bps.org.uk/psychologist/liminality-and-stuff-life.
25. Конституція України : Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
26. Рибчин Іван // Вікіпедія : [матеріал з Вікіпедії - вільної енцикл.]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Рибчин_Іван.
27. Степаненко В. Суспільний досвід і смисли російсько-української війни: соціологічні інтерпретації // Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 25-34. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf.
28. Shaw A., Joseph S., Linley P. A. Religion, spirituality, and posttraumatic growth: a systematic review // Mental Health, Religion & Culture. 2005. Vol. 8, No. 1. P. 1-11. URL: https://wrap.warwick.ac.uk/id/eprint/41210/.

29. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу / пер. з англ. О. Замойської. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 160 с.
30. Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000–2024 рр. : аналітична доповідь / Центр Разумкова ; за заг. ред. Ю. Якименка. Київ, 2025. 132 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf.
31. Weick K. E., Sutcliffe K. M., Obstfeld D. Organizing and the Process of Sensemaking. *Organization Science*. 2005. Vol. 16, No. 4. P. 409-421. URL: https://doi.org/10.1287/orsc.1050.0133.
32. Амбасада українських сенсів : [сайт]. URL: https://sensemakingforukraine.space/.
33. Figley C. R. Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in Those Who Treat the Traumatized. London : Routledge, 1995. 268 p. https://www.researchgate.net/profile/Charles-Figley/publication/326273881_COMPASSION_FATIGUE_Coping_with_Secondary_Traumatic_Stress_Disorder_in_Those_Who_Treat_the_Traumatized_NY_BrunnerRoutledge/links/5b43aef8458515f71cb88350/COMPASSION-FATIGUE-Coping-with-Secondary-Traumatic-Stress-Disorder-in-Those-Who-Treat-the-Traumatized-NY-Brunner-Routledge.pdf.
34. Юнгер С. Плем'я. Про повернення з війни і належність до спільноти / пер. з англ. О. Корнюшина. 3-тє вид. Київ : Наш Формат, 2025. 128 с.
35. Шиманова О. Конкуренція страждань. Як українцям продовжувати триматися разом. *NV*. 2022. 7 листоп. URL: https://life.nv.ua/ukr/blogs/viyna-v-ukrajini-yak-uniknuti-rozkolu-mizh-timi-hto-vijihav-i-timi-hto-lishivsya-psihologiya-50282294.html.
36. Smith C. P., Freyd J. J. Institutional betrayal. *American Psychologist*. 2014. Vol. 69, No. 6. P. 575–587. URL: https://doi.org/10.1037/a0037564.
37. Smidt A. M., Adams-Clark A. A., Freyd J. J. Institutional courage buffers against institutional betrayal, protects employee health, and fosters organizational commitment following workplace sexual harassment. *PLoS One*. 2023. Vol. 18, no.

1. Art. e0278830. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9876350/#pone.0278830.ref027.

38. Пекар В. «Гнила угода» - найімовірніший сценарій завершення війни. *Еспресо*. 2025. 23 жовт. URL: https://espreso.tv/gnila-ugoda-nayimovirnishiy-stsenariy-zavershennya-viyni.

39. Bowlby J. A Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory. London : Routledge, 1988. 180 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=8aopZFOWWiMC&pg=PR7&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false.

40. Верховенство права. Юридичні позиції Конституційного Суду України : [сайт]. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava.

41. Доповідь про верховенство права, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія) ; пер. з англ. С. Головатого. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf.

42. Marris P. The Politics of Uncertainty: Attachment in Private and Public Life. London ; New York : Routledge, 1996. 195 p. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781134789085_A25035223/preview-9781134789085_A25035223.pdf.

43. Шемшученко Ю. С. Законність. *Енциклопедія Сучасної України* : [онлайн-версія] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: https://esu.com.ua/article-14670.

44. Смородинський В. Правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 185-201. С. 185. URL: https://phtl.nlu.edu.ua/article/view/242858.

45. Бут Ю. А. Запобігання зловживанню повноваженнями як елемент верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету. Серія: Право. 2025. Т. 4, № 91. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/344149.

46. Tyler T. Procedural Justice, Legitimacy, and the Effective Rule of Law. *Crime and Justice*. 2003. Vol. 30. P. 283-357. URL: https://www.researchgate.net/publication/290724135_Procedural_Justice_Legitimacy_and_the_Effective_Rule_of_Law.
47. 12 principles of good democratic governance : Council of Europe Portal / Centre of Expertise for Multilevel Governance. 2026. URL: https://www.coe.int/en/web/centre-of-expertise-for-multilevel-governance/12-principles.
48. Seligman M. E. P. Helplessness: On Depression, Development, and Death. San Francisco : W. H. Freeman, 1975. 250 p. https://www.thetedkarchive.com/library/martin-seligman-helplessness.
49. Полтавець Д. Суспільний договір для України: оновлений погляд у контексті війни. *LB.ua*. 2025. 18 квіт. URL: https://lb.ua/blog/denys_poltavets/671881_suspilniy_dogovir_ukraini.html.
50. Столярик О. Ю., Семигіна Т. В. Орієнтовані на травму підходи: важливість у підготовці соціальних працівників та напрями розвитку. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. № 10. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.13895828.
51. Хобзей С. П. Імплементація травма-інформованого врядування в публічному секторі України у кризових умовах. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2025. № 6. С. 123-135. DOI: https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2025.6.14.
52. Tyler T. R. Procedural Justice and the Courts. *Court Review: The Journal of the American Judges Association*. 2007. Vol. 44, Iss. 1/2. P. 26-31. URL: https://digitalcommons.unl.edu/ajacourtreview/217.
53. Pimentel J. L. A note on the usage of Likert Scaling for research data analysis. *USM R&D Journal*. 2010. Vol. 18, No. 2. P. 109-112. URL:

https://www.researchgate.net/publication/331231816_A_note_on_the_usage_of_Likert_Scaling_for_research_data_analysis.

54. Winnicott D. W. The Theory of the Parent-Infant Relationship. *The International Journal of Psycho-Analysis*. 1960. Vol. 41. P. 585-595. URL: https://tcf-website-media-library.s3.eu-west-2.amazonaws.com/wp-content/uploads/2021/09/21095241/Winnicott-D.-1960.-The-Theory-of-the-Parent-Infant-Relationship.-International-Journal-of-Psycho-Analysis.-411.-pp.585-595-1.pdf.
55. Красносельський М. В. Ризики психологічної травматизації та стрес-адаптація медичного персоналу за умов роботи під час війни (аналітичний огляд літератури) / М. В. Красносельський, О. О. Кирилова, О. Є. Дубенко та ін. *Медичні перспективи*. 2023. № 4. С. 23-30. URL: https://medpers.dmu.edu.ua/issues/2023/N4/23-30.pdf.
56. Сергієнко О. О. Психопрофілактика та психокорекція професійного відчуження у працівників Державної служби з надзвичайних ситуацій : монографія / О. О. Сергієнко, Л. А. Перелигіна, В. Ф. Боснюк та ін. Харків : НУЦЗУ, 2021. 133 с.
57. Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» щодо формування комплексного підходу до внутрішньої політики у ветеранській сфері: Закон України від 11 березня 2025 року № 4285-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4285-20#Text.
58. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» щодо формування комплексного підходу до внутрішньої політики у ветеранській сфері, 12 лютого 2024 р. / підписувач Т. П. Тарасенко. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43686.
59. Дмитрієва М. М. Проблеми правової визначеності в правотворчості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*.

2021. № 51. С. 15-18. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/5.pdf.

60. Гревцова Р. Ю. Медичне право України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Перший Всеукраїнський конгрес з медичного права і соціальної політики (м. Київ, 14–15 квіт. 2007 р.) : зб. тез доп.* / упоряд.: Р. Ю. Гревцова, А. В. Степаненко. Київ : Авіцена, 2007. С. 12–15.
61. Дутчак А. І., Гаврилюк Р. О. Правові позиції Верховного Суду щодо зменшення юридичної невизначеності у судочинстві. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3612.
62. The European Code of Good Administrative Behaviour : approved by the European Parliament on 6 Sept. 2001 / European Ombudsman. 2015. URL: https://www.ombudsman.europa.eu/en/publication/en/3510.
63. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лют. 2022 р. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.
64. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text.
65. Dekker S. Just Culture: Restoring Trust and Accountability in Your Organization. 3rd ed. Boca Raton : CRC Press, 2016. 232 p. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.1201/9781315590813/culture-sidney-dekker-sidney-dekker.
66. McCollough M. A., Bharadwaj S. G. The recovery paradox: an examination of consumer satisfaction in relation to disconfirmation, service quality, and attribution based theories. *Marketing theory and applications*. 1992. Vol. 119.3. Цит. за: McCollough M. A. The recovery paradox: The effect of recovery performance and service failure severity on post-recovery customer satisfaction. *Academy of Marketing Studies Journal*. 2009. Vol. 13, No. 1. P. 71-88. URL: https://www.researchgate.net/publication/237401652_The_recovery_paradox_The

_effect_of_recovery_performance_and_service_failure_severity_on_post-recovery_customer_satisfaction.

67. McCollough M. A. The recovery paradox: The effect of recovery performance and service failure severity on post-recovery customer satisfaction. *Academy of Marketing Studies Journal*. 2009. Vol. 13, No. 1. P. 71-88. URL: https://www.researchgate.net/publication/237401652_The_recovery_paradox_The_effect_of_recovery_performance_and_service_failure_severity_on_post-recovery_customer_satisfaction.
68. Lind E. A., Tyler T. R. The Social Psychology of Procedural Justice. *Critical Issues in Social Justice*. 1988. DOI: 10.1007/978-1-4899-2115-4_1. URL: https://www.researchgate.net/profile/E-Lind/publication/258370333_The_Social_Psychology_of_Procedural_Justice/links/5a4e4fd6aca272c88278a745/The-Social-Psychology-of-Procedural-Justice.pdf.
69. SAMHSA's Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach. Rockville, MD : Substance Abuse and Mental Health Services Administration, 2014. 27 p. URL: https://www.health.ny.gov/health_care/medicaid/program/medicaid_health_homes/docs/samhsa_trauma_concept_paper.pdf.
70. Ти як? : Всеукраїнська програма ментального здоров'я за ініціативою Олени Зеленської : сайт. URL: https://howareu.com.
71. Ментальне здоров'я у кожній сфері життя: Перша леді підбила підсумки Всеукраїнської програми за 2024 рік : новини / Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2024. 19 груд. URL: https://www.president.gov.ua/news/mentalne-zdorovya-u-kozhnij-sferi-zhittya-persha-ledi-pidbil-102105.

ДОДАТОК А

Правове середовище та суспільне відновлення

Інформована згода

Шановний учаснику / Шановна учасниче!

Запрошую Вас взяти участь у дослідженні, присвяченому ролі правової системи та державного управління у процесі відновлення українського суспільства. Це дослідження проводиться в межах магістерської роботи за спеціальністю «Психологія».

Дослідження проводитися для того, щоби з'ясувати, як взаємодія з органами влади впливає на відчуття стабільності та психологічне зростання громадян.

Опитування є добровільним і анонімним. Ваші відповіді будуть використані в узагальненому вигляді для наукових цілей. Ви можете припинити участь у будь-який момент або пропустити запитання, які видаються Вам занадто чутливими.

Прошу зберігати конфіденційність змісту запитань і структури опитування.

Я підтверджую свою згоду на участь у дослідженні

- **Так**

Оберіть варіант, який описує Ваше відношення до військової служби:

- Я проходжу службу в Силах оборони України;
- Я ветеран

Чи доводилося Вам особисто взаємодіяти з органами державної виконавчої влади, місцевого самоврядування або судами протягом останнього року? (Так / Ні)

Оцініть, будь ласка, наскільки наведені нижче твердження відповідають Вашому досвіду за шкалою від 1 до 5, де:

1 — зовсім не згоден

2 — скоріше не згоден

3 — важко сказати / нейтрально

4 — скоріше згоден

5 — повністю згоден

№	Твердження	1	2	3	4	5
1	Я відчуваю, що чинні в Україні закони та правила дають мені достатнє відчуття захищеності у цивільному житті.					
2	У моєму досвіді були випадки, коли представники влади щиро намагалися допомогти, проявляючи повагу та чуйність					
3	У моєму досвіді були випадки, коли представники влади проявляли байдужість					
4	Бюрократичні процедури іноді викликають у мене відчуття безпорадності					
5	Я впевнений, що у разі порушення моїх прав, вони будуть ефективно захищені законом і судом					
6	Інформація про факти корупції викликає у мене гостре відчуття несправедливості					
7	Я вважаю, що прозорість діяльності державних органів та чесна робота судів є необхідною умовою для мого спокою і впевненості у майбутньому.					
8	Якби державна система частіше визнавала свої помилки та виправляла їх, це додало б мені сил та надії на зміни.					
9	Я відчуваю, що паперова бюрократія просто перейшла в цифрову форму.					
10	Я відчуваю, що цифрові сервіси роблять взаємодію з державою більш прозорою та зрозумілою.					

4. Якщо Ви бажаєте, додайте, будь ласка, яка(і) саме дія(ї) з боку державних органів чи посадових осіб допомогла б Вам відчути себе більш захищеним/захищеною сьогодні?

Дякую за Вашу службу та за Ваш внесок у дослідження!

ДОДАТОК Б

Правове середовище та суспільне відновлення

Шановний колего / Шановна колего!

Запрошую Вас взяти участь у дослідженні, присвяченому ролі правової системи та публічного адміністрування у процесі відновлення українського суспільства. Це дослідження проводиться в межах магістерської роботи за спеціальністю «Психологія».

Дослідження проводитися для того, щоби з'ясувати, як взаємодія з органами публічної влади впливає на відчуття стабільності та психологічне зростання громадян.

Опитування є анонімним. Ваші відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді для наукових цілей.

Ви можете припинити участь у будь-який момент або пропустити запитання, які видаються Вам занадто чутливими.

Відповідаючи на запитання, Ви підтверджуєте свою згоду на участь у дослідженні.

1. Який стаж адвокатської діяльності Ви маєте:
    - До 5 років
    - 5-10 років
    - 10-20 років
    - Понад 20 років
2. Чи здійснювали Ви представництво клієнтів в судах протягом 2022-2025 років?
    - Так
    - Ні

3. Чи здійснювали Ви представництво клієнтів перед органами державної влади та / або місцевого самоврядування протягом 2022-2025 років?

   - Так
   - Ні

4. Чи надавали Ви консультації та роз'яснення з правових питань, пов’язаних зі взаємодією клієнтів з органами державної влади та / або місцевого самоврядування протягом 2022-2025 років?

5. Чи навали Ви правничу допомогу особам, які є військовослужбовцями, учасниками бойових дій, внутрішньо переміщеними особами, особами з інвалідністю протягом 2022-2025 років?

   - Так
   - Ні

6. **Оцініть, будь ласка, наскільки наведені нижче твердження відповідають Вашому досвіду за шкалою від 1 до 5, де:**

   1 — зовсім **не** згоден

   2 — скоріше не згоден

   3 — важко сказати / нейтрально

   4 — скоріше згоден

   5 — повністю **згоден**

№	**Твердження**	1	2	3	4	5
1	Мені часто доводиться стикатися з невизначеністю законодавчого регулювання правових питань.					
2	Клієнти часто демонструють високий рівень занепокоєння або розчарування, коли дізнаються, що через правову невизначеність результат					

	справи значною мірою залежить від судового розсуду					
3	Клієнти часто демонструють відчуття безпорадності внаслідок надмірної бюрократизації встановлених державою процедур					
4	Внаслідок взаємодії з публічними службовцями клієнти часто демонструють фрустрованість (розчарування, пригніченість або гнів) через байдуже ставлення до них з боку таких службовців					
5	Клієнти, які за законом мають право на пільги, сприймають необхідність постійно доводити свій статус або право на такі пільги як знецінення та образу					
6	Я впевнений(а), що у разі порушення прав моїх клієнтів, їхні права будуть ефективно захищені законом і судом					
7	Після того, як у правовий спосіб нам удається відстояти права клієнтів, вони зазвичай відчувають усвідомлення власної цінності, впевненість та оптимізм.					
8	Якби система частіше визнавала свої помилки та виправляла їх, це додало б моїм клієнтам сил та надії на зміни.					
9	Я відчуваю, що паперова бюрократія просто перейшла в цифрову форму.					
10	Я відчуваю, що цифрові сервіси роблять взаємодію з державою більш прозорою та зрозумілою					

7. Якщо Ви бажаєте, додайте, будь ласка, яка(і) саме дія(ї) з боку державних органів чи посадових осіб допомогла(и) б Вашим клієнтам відчувати себе більш захищеними?

Дякую за Ваш внесок у дослідження!

ДОДАТОК В

Медична практика, правове середовище та суспільне відновлення

Анкета для лікарів

Вітаю!

Запрошую Вас взяти участь у дослідженні, присвяченому ролі правової системи, державного управління та професійного середовища у процесі відновлення українського суспільства. Це дослідження здійснюється в межах магістерської роботи за спеціальністю «Психологія».

Дослідження проводитися для того, щоби з’ясувати, як взаємодія з органами влади впливає на відчуття стабільності та психологічне зростання громадян.

Опитування є анонімним, а Ваші відповіді будуть використані в узагальненому вигляді для наукових цілей.

Прошу зберігати конфіденційність змісту запитань і структури опитування.

1. **Ваш стаж лікарської діяльності:**
    - До 5 років
    - 5–10 років
    - 10–20 років
    - Понад 20 років
2. **Ви працюєте**
    - Лікарем
    - Керівником структурного підрозділу (наприклад, відділення)
    - Керівником медичного закладу або його заступником
    - Я лікар – ФОП, який має ліцензію на медичну практику

3. **Чи працювали Ви безпосередньо з військовослужбовцями, ветеранами, особами, що постраждали внаслідок бойових дій, внутрішньо переміщеними особами або особами з інвалідністю протягом 2022–2025 років?**
    - Так
    - Ні
4. **Оцініть, будь ласка, наскільки наведені нижче твердження відповідають Вашому досвіду за шкалою від 1 до 5, де:**

    1 — зовсім **не** згоден

    2 — скоріше не згоден

    3 — важко сказати / нейтрально

    4 — скоріше згоден

    5 — повністю **згоден**

№	**Твердження**	1	2	3	4	5
1	Мені часто доводиться стикатися з недостатньою чіткістю, недостатньою зрозумілістю чи неоднозначністю законодавства, яке регулює здійснення медичної діяльності.					
2	Я відчуваю, що чинні в Україні закони та правила дають мені достатнє відчуття захищеності					
3	Прозорість та зрозумілість дій органів управління охороною здоров’я є важливою для мого відчуття психологічного комфорту					
4	Я відчуваю, що мій внесок у стійкість української медицини є важливим					

5	Я відчуваю, що моя праця достатньо оцінена з боку держави з моральної та матеріальної точки зору					
6	Я впевнений(а), що у разі порушення моїх прав, вони будуть ефективно захищені законом і судом					
7	Я вважаю, що прозорість діяльності державних органів та чесна робота судів є необхідною умовою для мого спокою і впевненості в майбутньому					
8	Бюрократичні вимоги, з якими я стикаюсь, видаються мені виправданими					
9	Бюрократичні вимоги, з якими я стикаюсь, значно ускладнюють мою роботу					
10	Якби система частіше визнавала свої помилки та виправляла їх, це додало б мені сил та надії на зміни					
11	Я помічаю, що пацієнти демонструють посилення тривоги, коли стикаються з бюрократичними перепонами у системі охорони здоров'я					
12	Пацієнти, які за законом мають право на пільги, сприймають необхідність постійно доводити свій статус або право на такі пільги як знецінення та образу					
13	Я відчуваю, що паперова бюрократія просто перейшла в цифрову форму					
14	Я відчуваю, що цифрові сервіси роблять взаємодію з державою більш прозорою та зрозумілою					

Дякую за Ваш внесок у дослідження!

ДОДАТОК Г

Путівник для глибинного інтерв'ю

Шановний колего / Шановна колего!

Запрошую Вас взяти участь у дослідженні, присвяченому ролі правової системи та публічного адміністрування у процесі відновлення українського суспільства. Це дослідження проводиться в межах магістерської роботи за спеціальністю «Психологія».

Дослідження проводитися для того, щоби з'ясувати, як взаємодія з органами публічної влади впливає на відчуття стабільності та психологічне зростання громадян.

Глибинне інтерв'ю є конфіденційним. Ваша участь у цьому інтерв'ю є підтвердженням надання добровільної інформованої згоди на участь у дослідженні та на аудіофіксацію інтерв'ю. Ваші відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді для наукових цілей. Ви можете припинити участь у будь-який момент або пропустити запитання, які видаються Вам занадто чутливими.

1. Як давно Ви працюєте у сфері охорони здоров'я / громадському секторі / є військовослужбовцем / ветераном ЗСУ?
2. Чи доводилося Вам взаємодіяти з судово-правовою системою та / або органами державного управління? Якщо так, розкажіть, будь ласка, про цей досвід.
3. Якщо Вам доводилося взаємодіяти з судово-правовою системою та / або органами державного управління, чи відчували Ви достатню повагу і увагу до себе? Чи відчували Ви психологічні труднощі під час такої взаємодії?
4. Чи відчуваєте Ви, що у разі необхідності Ви зможете захистити свої права та законні інтереси?

Дякую за Ваш внесок у дослідження.